

DPN 5739

Title : हितोपदेश HITOPADEŚĀ

Run. No. 6430

Cat. No.

Micro. No.

Subject नीति काहं / Didactic
narrative

Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 30.5 x 10

Folios 96

Lines (in a page) 7

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator विष्णुशर्मा

Scribe / donor

कृपाराम विप्र

Date: NS / SS / VS / KS 1873

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuji. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thiyasaphu / One side yellow

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

ॐ नमो हरीहराभ्यां ॥ सिद्धिं साधये सत्तामस्तु प्रसादान्तं धूर्जटे ॥ जाह्नवी केन लेखेन यत्पुनर्दिशं
दिशं कला ॥ अतो हितोपदेशोयं पाठकं सिद्धितोन्निष्यु ॥

समाप्ति / Post-colophon

इति श्री विष्णुहार्मी विरचितं हितोपदेशो सौधेन्नमि चतुर्थकथा संग्रहः ॥४॥

लिखित श्री कृपाशाम विप्रः श्री सुदृढ गिरि कौलखिदिये (भोरे दिये) दुक ॥
सेवा १८७३ भाद्रपद ६ बुधवार अश्विनी नक्षत्र लिखित ॥ दुमालु ॥

ॐ नमो हरि हरभ्यो ॥ सिद्धिः साध्ये सतामैलु प्रसादात्तस्य धूर्जटे ॥ ज्ञां कवी केन लेखे वं यन्मूर्द्धि शः
 शिनः कला ॥ अतो हितो पदेशौ यं पाठवं संस्कृतोक्तिषु ॥ वाचां सर्वत्र वै विद्यं नीतिविद्यां ददाति वै ॥ २ ॥
 अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामैश्वर्यं विनयेत् ॥ गृहीतश्च केपुंशैः मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ सर्वं द्रव्यं विद्येव
 द्रव्यमाकुरनुत्तमं ॥ अहर्थात्वादक्षयेत्वा देनार्थत्वाच्च सर्वदा ॥ संगमे यतिविद्येव नीचगापिनरं सरित् ॥
 समुद्रमिव दुर्दर्शं नृपं भाग्यमतः परं ॥ विद्याशास्त्रस्य शास्त्रस्य देविद्ये प्रतिपत्तये ॥ आद्याहास्याय च
 हृत्वे द्वितीयादियते सदा ॥ यन्न वेत्ता जनेन संस्कारो नान्यथा भवेत् ॥ कथाकुलेन वाक्प्राज्ञां नीतिस्तदीह
 कथ्यते ॥ ॥ मित्रता भः सुहृद्भेदे विग्रहः संधिरेव च ॥ पंचतंत्रांतथाव्यस्मात्पुंयादात्तुष्यलित्वते ॥ ॥

हेतु.

अलिभागीरथीतीरे पाटलीपुरा नाम नगरं ॥ तत्र सर्वशास्त्रगुणोपेतस्वामिः सुदर्शनो नाम नरपतिराः
सी ॥ सचभूपतिरेकदाकेन विषयाभातलोकद्वयं शुश्राव ॥ अनेकसंशयो ह्येदि परोक्षार्थस्य दर्शनं
॥ सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्यानामं धरवत् ॥ यो वनं धनसंपत्तिः यमुत्तमविवेकिता ॥ एकैकमप्यनर्थं य
किमयत्र वतुष्टयं ॥ इत्याकर्ण्योत्तमः पुत्राणामनुष्ठानेनोद्विग्नमना स राजा विन्रयामास ॥ कोर्यपुत्रेण त्राः
तेन यानविधानधर्मिकः ॥ जातवक्षुषा किं वा च क्षुपीडैव यत्फलं ॥ किं च ॥ स ज्ञातो येन ज्ञातेन याति वंश
समुन्नतिं ॥ परिवर्तिनी संसारे मृतको वा न जायते ॥ अन्यच्च ॥ गुणिगणगणानां नेपततिन कठिनसंभ्रमा
यस्य ॥ तेनाम्नायदिसुतिनी वदवंधा कीदृशी भवति ॥ अपरं च ॥ पुण्यतीर्थकृतं येन तपः काप्यति दुत्तरं ॥ त

रामः

स्य पुत्रो न वेद श्यः समृद्धा धार्मिक सुविधा ॥ तथा चोक्तं ॥ अथागमो नित्यमगागितावप्रियाव नार्थापियवादिनी
च ॥ वंशश्च पुत्रार्थकरी च विद्या षडुज्जीवलोकेषु सुखानि तानि ॥ तत्कथमिदानीं मे ते मम पुत्रा गुणवत्तः क्रिय
न्तां ॥ यच्चोच्यते ॥ आयुः कर्मविवर्तनं विद्यानिधनमेव च ॥ ये चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्वस्थस्यैव देहि नः ॥ किञ्च ॥ अवश्यं
जाविनो नावा न वन्ति मरुता मपि ॥ न गन्तं नीलकंठस्य मरुहिशयनं हरेः ॥ अपि च ॥ यदनाविनतज्ञावि भाविवेन्न तद
न्यथा ॥ इति विज्ञाविषयो यमगदकिन्नपीयते ॥ एतकार्या क्षमानां केषाविदालस्य वचनं ॥ यतः ॥ यथा ह्येकेन वक्त्रेण
नरस्य गतिर्न वेत् ॥ एवं पुरुषकारेण विना देवेन सिध्यति ॥ पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्देवमिति कथ्यते ॥ तस्मात्पुरुषका
रेण यत्किञ्चिदित्तद्धितः ॥ यथा मृत्पिण्डतः कर्त्ता कुरुते यद्यदि कुति ॥ एवमात्मकतं कर्म मानवः पुनि पद्यते ॥ अपरं च

हेतुः

३

मोदीनाकथाकथयामि॥ राजपुत्रैरुक्तं। कथायां कथातां॥ विष्णुशर्मावाच॥ शृणु संप्रति मित्रलाभः प्रसूयते॥
यस्यायमाशः श्लोकः॥ असाधना विनोदनादुदितः सुहृन्माः॥ साधयंत्यासुकायां गिरि काककर्ममृगाख
वः॥ ॥ राजपुत्रा उचुः॥ कथमेतत् विष्णुशर्मा कथयति॥ अतिगोदावरीतीरे विशालः शास्त्रलीत हः॥ तत्र नाना
दिग्देशा दागता राज्ञोपल्लिखीति वसंति॥ अथ कदाचिदवसन्नाथं रजन्यां चरमावल्लुलावल्लुनि भगवतिः
कुमुदिनी नायके चन्द्रमसिलघुपतनकनामो वायसः प्रबुद्धः सन्कृतात्तमिव द्वितीयमोयात्रं व्याधमपश्यत्॥
तमालोकोऽवित्तयत्॥ अथ प्रातरे वोरिष्ठ दर्शनं न जाने पुनः किमने निमतं दर्शयिष्यतीत्युक्त्वा तदंतु शरेणाः
क्रमेण व्याकुलश्चकितः॥ यतः॥ शोकस्थान सहस्राणि नयस्थानः शतानि च॥ दिवसे दिवसे मूढमाविशति न-

रामः

३

पण्डितं॥ अन्यच्च॥ विद्ययिणामिदमवश्यं कर्तव्यं॥ उत्थायोक्ता यवोधव्यं महद्भयमुपस्थितं॥ मरणव्याधिशोका
नां किमथ निपतिष्यति॥ अग्रे च तेन व्याधेन वनेतं एतुलकेणानाकीर्य जालं विस्तीर्णं॥ तस्मिन्नेव काले विनोदनीव
कपोतराजः सपरिवारविद्यति सयंतं स्मरतुलकनामवलो कथामास॥ ततस्त एतुलकेण लब्ध्वा नू कपोतान् प्रत्या
ह। कपोतराज। कुतोऽवनिर्जानवनेत एतुलकेणानां संभवः॥ तन्निरूप्यतां॥ तावन्न भद्रमिदं पश्यामि॥ प्रायेता तेन
त एतुलकेण लोभेनात्माभिरपितथा भवितव्यं॥ वं कणास्पतुलोभेन मग्नयं केशु दुस्तरे॥ वृद्ध व्याघ्रेण संप्राप्य पथिः
कः समुतो यथा॥ कपोता उचुः॥ कथमेतत् सोववीत्॥ अहमेकदा दक्षिणारणे वरत्रयं॥ एको वृद्ध व्याधुः कुश
रुतः सरतीरे कृते॥ तोभोः पात्या इदं सुवर्णकंकणं गृह्णतां॥ ततो लोभाच्छेन केनचित्पांथेनालोचितं॥ भाग्येनै

हनु. वतदपि संभवेति॥ किंत्वस्मिन्नर्थसंदेहे प्रवृत्तिर्न विधिः॥ यतः॥ आशिष्ठादिष्ठलाभेपि नायेति जायति शुभाः॥
 ४ यत्रास्ति विषयसंगोऽमृतं देतेपि मृत्यवे॥ किंतु सर्वत्रार्थी जनप्रवृत्तिः संदहएवा तथा चोक्तं॥ न शंशयमना
 रूढ्यनरो भद्राणि पश्यति॥ संशयं पुनरारूढ्य यदि जीवति पश्यति॥ तत्रि रूपयामिता वत्प्रकाशं कृते॥ कुत्र त
 लंकेणां॥ व्याघ्रो हं प्रसार्य दर्शयति॥ यो यो वदत् कथं त्वयि विश्वासः॥ व्याघ्र उवाच॥ इदानीं मय्यहं स्नानः शी
 लोपाता वृद्धो गलित नख दत्तः कथं न विश्वास भूमि॥ यतः॥ इज्याध्ययन दानानि तपः सत्यं दृतिः क्षमाः॥ अः
 लो भ इति मानेयं धर्मस्या ऋविधः स्मृतः॥ तत्र पूर्व श्रुतुर्वर्गो दं नार्थमपि सेवते॥ उत्तर श्रुतुर्वर्गो नाम
 हात्त सुदृश्यते॥ ममेवैतावानूलो भविरहो येन स्वरूपतलगत मापि सुवर्णकं कर्णं यस्मै कस्मै विदुमिच्छा

राम
 ४

नि॥ किंतु तत्रापि व्याघ्रो मनुष्यांश्चादतीति लोकप्रवादोऽत्रिवारः॥ यतः॥ गतान् गतिको लोकः कुटिनी मुपदेशि
 नी॥ प्रमाणं पति नो धर्मो यथा गो घमपि विजं॥ मया च धर्म शास्त्राण्यधीतानि॥ शृणु॥ प्राणा यथात्मनोऽत्रि
 स्ता भूताना मपि ते तथा॥ आत्मोपम्येन भूतानां दयो कुर्वीत मानवः॥ अपरं च॥ प्रत्याख्याने च दाने च सुखदः स्वः
 प्रिया प्रियो॥ आत्मोपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति॥ त्वं च दरिद्र दुर्गत तेन तुभ्यं दातुं सयत्नो हं॥ यथा चोक्तं॥
 दरिद्रां भूको नेव सा प्रयच्छे श्वरे धनं॥ व्याधित लोषधं पथं नीरुजंतु किमौषधेः॥ अन्यच्च॥ दातव्यमिति यदा
 ने दीयतेऽनुपकारिणे॥ काले देशे च पात्रे च तदा न सात्त्विकं विदुः॥ तदत्र सरसि स्नान्वा विमर्षमपहाय कंकणाः
 मिदं प्रतिगृहाण॥ ततो यावदसौ स्नानुं सरः प्रविशति तावन्महा के निमग्नः पलायमक्षमः॥ त्वं पंकं दुःस्थाय

हवु. यासित्याभिधाय शूनैः शब्दे रूपगम्यते ॥ व्याप्येण धर्तो चित्रयत् ॥ न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं नवापि वेदा
 ध्येनैः इरात्मनः ॥ स्वभाव एवैव तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवापयः ॥ किं च ॥ अवश्येन्द्रियचित्तानां ह
 ५ तिज्ञानमिव क्रिया ॥ दुर्जगाभराणां यं शानं भारं क्रियां विना ॥ तमेमया न इकं कर्तं यदत्र मां रात्मके विश्वा
 सः कृतः ॥ सर्वस्य हि परिक्षेत स्वभावो नैतरे गुणाः ॥ अतीत्य हि गुणं सर्वं स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ इति चित्रयेन वा सो
 व्यापादितम् ॥ अतो हं वीमि ॥ कंकणस्य तुला भेत्यादि ॥ तत् सर्वं थार विचारितं न कर्तव्यं ॥ तथा चोक्तं ॥ सुजीर्ण
 मन्त्रं सुविचक्षणः सुतः ॥ सुसासितास्त्रिवृत्ति सुसेवितः ॥ सुविद्यवोक्तं सुविचार्य यत्कृतं सुदीर्घकाले पितया
 तिविक्रियां ॥ एतच्छ्रुत्वा कपोतः सदर्यः कश्चिदुवाच ॥ आः किमेव मुच्यते ॥ वृक्षानां ववनं कार्यं मापकाले ह्यु

रामः
 ५

पस्थिते ॥ सर्वत्रैषां विचारेण भोजनेष्वप्यवर्तनं ॥ यतः ॥ शंकाभिः सर्वमाक्रान्तं मन्त्रं यानं वभूतले ॥ मित्रं त्रि
 नृकर्तव्या जीवितं कथं नुवा ॥ तथा चोक्तं ॥ ईष्यं दृणीत्व संतुष्टः क्रोधो नित्य संकितः ॥ परभाष्योपजीविव
 वडेते उः स्वभाभिः ॥ एतच्छ्रुत्वा सर्वे कपोता तत्रोपविष्टाः ॥ यतः ॥ सुमहंत्यपि शास्त्राणि धारयन्ती वज्रश्रुतः
 ५ कृतारः संशयो नोचक्षीत्यत्र लोभमोहिताः ॥ अनन्तरं सर्वं स्रजं वलितजासेन वक्षाः ॥ अनन्तरं यस्य वचनाद्विल
 विताले सर्वोतिरुत्तं ॥ तथा चोक्तं ॥ न गणाम्याग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलं ॥ यदि कार्यं विपत्तिः स्यात्
 मुखरस्तत्र हन्यते ॥ तस्यतिरस्कारं श्रुत्वा विजयीकडवाचा ॥ नायमस्य दोषः ॥ आयदामाय तन्नीनां हितो व्याः
 याति हेतुताम् ॥ मातृजं ह्यहिवत्सलं जीवती वधने ॥ अपरं च ॥ तव श्रुयो विपन्नाना मापद्वरणे क्ष

हेतुः
६

मः॥ ननु इति हितातीव वत्सपालं भयपितुः॥ विषकोने वविस्मय एव का पुरुषस्य लक्षणां॥ तदत्र वैर्यमवः
लम्बापतीकारुश्रित्यतां॥ यतः॥ विषदि वैर्यमथाभ्युदयक्षमा सदसि वाक्पदुता युधिविक्रमः॥ यशसीवाभि
रातिवासनं अतो प्रकृतिसिद्धिमिदं हि महात्मनां॥ अपरं व॥ वददाषा पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिकृता॥ निजाः
नन्द्या भयंकोध आलस्यं दीर्घसूत्रता॥ इदानीमप्येवंक्रियतां॥ यतः॥ सर्वरेकवृत्ती भूय कालमिदमपक्रियतां॥ य
तः॥ अस्यानामपियंतेनां संरुतिः कार्यसाधिका॥ तृणे पुण्यत्वमापन्नैर्व्यन्ते मत्तदन्तिनः॥ इति संविद्यपक्षिः
णः सर्वजालमादापोत्पतिताः॥ अनन्तरं सव्यासः स दूराजालापहारकां तानवलोक्य पश्चाद्वितोऽवित्तये
तू॥ संरुतातु हरती मे जालममविभंगमाः॥ यदा तु विवदिष्यन्ते यस्मिन्नेष्यन्ति मे तदा॥ ततश्च क्षुद्रता किन्नरुतं

रामः
६

विषयातिक्तातेषु पक्षिषु सव्याधो निवृत्तः॥ लुब्धकं वा दृत्य मवलोक्य कपोता उचुः॥ किमिदानीमुचितं॥ वि
त्रगीवो कृते॥ माता मित्रं पिताश्चेति खजावाचितं यं हितं॥ कार्यकारणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्धयः॥ तदस्ममित्रं
हिरण्यको नाम मूषको गण्डकीतीरे चित्रवने निवसति॥ सोऽस्माकं पाशां कृत्यति॥ इत्यालोच्य सर्वे हिरण्यके दिव
रे समीपंगताः॥ हिरण्यकश्च तत्र सर्वापायार्थं कयाशतद्वारं विलंकृत्वा निवसति॥ ततः कपोता वपातचकितं त
स्मीस्थितः॥ तिले मुखमारोप्य चित्रगीवो वदत॥ तखे हिरण्यक किमित्यस्मान्न संभाषसे॥ हिरण्यकस्तद्वचनं प्र
त्यनिज्ञाय स संभ्रमं वहिनिस्त्याववीत॥ आः पुण्यवातोऽस्मिं पिये सुहृत्मे चित्रगीवः॥ पाशवर्कं श्वतानवलोक्य
कासविस्मयः क्षणास्थितो वाच॥ तखे किमेतत्तच्छित्रगीवो वदत॥ मित्रकिमन्यत् अस्माकं पातनजन्म दुक्तविः

हे ३३- नेष्टितं ॥ यतः ॥ रोगशोकपरीताय वधुतं वा सनादिवा ॥ आत्मा पराधवृक्षाणां फलान्यतानि देहिनां ॥ त
 वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवस्य वंधनं कुरुते सत्वरमुपसर्पति ॥ चित्रग्रीवो कुरुते ॥ मित्रमात्रेव यथा मत्स्यदाश्रिः
 ॥ तानां पाशां स्मावद्धि ॥ हिरण्यको व्याहृ ॥ अस्या शक्तिदत्ताश्च मेको मलात्ते दत्तान् पाशां कुरुते कथमहसमः
 योजनवानि ॥ तस्या वत्से दत्तां नु दति ता वधुवतः पाशां कुरुते ॥ तदनन्तरं यावत्तु को मन्ये वा मपि वधुनं कुरुते
 मि ॥ चित्रग्रीवा वदत् ॥ अत्येवं किं नु तथापि शक्त्येवामेव वधुता न्ययनय ॥ हिरण्यको कुरुते ॥ आत्मपरित्यागेन
 यदाश्रितानां रक्षां तन्न नीतिविदां संमतं ॥ यतः ॥ आपदा र्पंधनं रक्षेदां रक्षेन्नैरपि ॥ आत्मानं सततं र
 क्षेत् पुत्रदारधनैरपि ॥ अपरं च ॥ धम्मार्थकाममोक्षानां प्राणाः संस्थितिहेतवश्च ॥ तानि धृता किं न हतं रक्षि

रामः
 ७

ताकिन्न रक्षितं ॥ चित्रग्रीवो वदत् ॥ सखे नीतिताव दीदृशे वक्तव्यमाश्रितानां ॥ त्वं सोढुं सर्वथा न समर्थः ॥
 अपरं च ॥ धनानी जीवितं वैव परार्थे प्राप्नुते ॥ सन्निमित्तं वरं त्यागो विनाशे नीयते सति ॥ अयं मत्परश्च ॥
 साधारणहेतुः ॥ जातिद्वयबलानां व साम्यमेषां मया सह मप्रभुत्वं मलं कुरु कदा कितं न विष्यति ॥ अत्र च ॥ विः
 नावर्तनमेवैत नत्यजति समातिकं ॥ तमेवाणेव येनापि जीवयेताममोश्रिता ॥ किं च ॥ मांसमूत्रपुरीषास्थि
 त्रिभिर्मते पुंगले मम ॥ विनश्येत्तवाप्यायशः पालय मित्रमे ॥ किं च ॥ यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना ॥
 यशकायेन लभ्येत ननु लब्धं भवेत्किं ॥ यतः ॥ शरीरस्य गुणानां व दूरमत्यन्तमन्तरं ॥ शरीरं क्षणविधं सिकलान्त-
 र्थाधिगो गुणाः ॥ इत्याकर्ण्य हिरण्यकः पृष्टुमनाः पृष्टु कितं सनुवाव ॥ साधुमित्रसाधु ॥ अनेनाश्रितानां वात्सल्ये

हेतुः

न वै लोकाः स्यापि प्रचुत्वं त्वयि युज्यते ॥ एवमुक्त्वा सर्वे वा वशनां नितेन छिन्नासि ॥ अनन्तर हिरण्यकः सादरंः
सर्वान् संपूज्याह ॥ सर्वविघ्नघ्नी सर्वथा वज्रात् वधनविधौ मतिदोषमां सक्यात्मन्यवज्ञानकर्त्तव्या ॥ यतः
यो धिका योजनशतां पश्यतीह मिषं खगः ॥ सरवपाशकास्तु पाशबंधनपश्यति ॥ अपिच ॥ शशिदिना
करयोग्रहपीडनं गजभुजंगमयोरपि बंधनं ॥ मतिमतां च विलोकादरिपतां विधिरहो वलवानिति मे मतिः ॥
अन्यच्च ॥ यो मे कात्र विहारिणोऽपि विरगाः संप्राप्तुवन्त्यापदं विध्यन्ते निपुणैरगाधसालिनाम् ॥ स्योः समुद्रा
दपि ॥ दुर्नीते हि किमस्ति किं भुजंगरिपकः स्थानलाभो गुणः कालो हि व्यसनप्रसारितकरो दूरातिष्ठकादपि ॥ इ
ति प्रकोधातिथ्यं कालं विंशतिविघ्नघ्नी वः संप्रक्षितो यथैकदेशात् सपरिवारो ययौ ॥ हिरण्यकः स्वविवरे प्रविः

रामः
८

हः ॥ अथ लघुपतनकोऽपि सर्ववृत्तानंदशी साश्चर्यमिदं माह ॥ अहो हिरण्यकश्चाद्योति ॥ अतो ह मपि त्वया
सह मैत्रीमिच्छामि ॥ ततो मां मैत्रेणां गृहीतुमर्हसि ॥ तत आत्वा हिरण्यको विवराभ्यन्तरं गच्छ ॥ कालं सकृत्ते ल
घुपतननामा वायसो ह ॥ हिरण्यको विहस्याह ॥ का त्वया सह मैत्री ॥ यतः ॥ सकृत्ते ॥ यथेन युज्यते लोके बुधस्त
न्नैनं योजयेत् ॥ अहमन्नं भवं भोक्तां कथं प्रीतिर्भवीष्यति ॥ अपरं व ॥ नक्षत्रभक्षकयोः प्रीतिर्विघ्नः कारणां
यतः ॥ शृगालान्याशवद्धो सो मृगकाकेन रक्षितः ॥ वायसो व वीत् ॥ कथमेतत् ॥ हिरण्यककथयति ॥ अस्मि
मध्यदेशे चंपकवती नामारण्यानी ॥ तस्यां विराम्य तास्ते हेनकाकमृगौ निवसतः ॥ स च मृगः खेड्या आस्यन्
हृष्टपुष्टौ गं शृगालेनावलोकितः ॥ तस्मात्ताकावाचितं यत् ॥ असौ ॥ आः कथमेतत् तावन्मां संसुललितं भ

हेतुः

क्षयामितात्तद्वतुविश्वासंतावदुत्थादयामित्यालोच्योपसृत्योव्वीत्तामित्रकुशलंते॥मृगेनोक्तं कल्वं जंबुः
कोकते शुद्धुदिनामजंबुकोहंमरणेववधुहीनोमृतवन्निवसामि॥इदानीं वत्तांमित्रमासाययुवःसवधुजीः
वनेकंपविष्टोस्मि॥अधुनावतवाचनुचरेणमया सर्वदा भवितव्यमिति॥ततस्मादसंगतमगवतीमरीचिमाः
हिनीमृगस्यवासभूमिगतौ॥तत्रवंपकवृक्षशाखायां सुबुद्धिनामाकाकोमृगस्यमित्रंनिवसति॥काकोव्वीत्
सखमृगकोयंद्वितीयः॥मृगोक्ते॥जंबुकायमस्मत्सखमिकुत्रायातः॥काकोक्ते॥मित्रंअकस्मादागतुना
सहविश्वासोनयुक्तः॥तथावोक्तं॥अज्ञातकलशीलशीलस्यवासोदेयोनकस्थवित्॥माज्जारस्यहिदोषणा
रुतो गृहोजरङ्गवः॥तावौहेतुकथमेतत्॥काकःकथयति॥अस्मिन्मागीरणीतीरेगृध्रकूटनामिपर्वतमहान्

रामः
५

पक्षीवृक्षः॥तस्यकोठरेदेवदुर्विपाकाकलितनयनोजरङ्गवोनामगृहः॥प्रतिवसन्ति तज्जीवनायनमृदुक्षवासिनः॥प
क्षिणाःस्वाहारंकिंविक्किंविददति॥तनासौजीवति॥अथकदाविदीर्घकणोनामा माज्जारः पक्षिणसावकान्मक्षयितुं
तत्रगतः॥तमायात्रंदृष्ट्वाशावकैर्भयाकूलेःकोसाहलःकृतः॥तत्कृत्वाजरङ्गवेनोक्तं॥कोमायाति॥दीर्घकणोर्गृध्रमवलो
क्यसभयंहाहतास्मि॥अधुनातिसन्निधासेपलायनमप्यशक्यानुष्ठानं॥तद्यथाप्राप्तव्यंतङ्गवतुतस्मीपंगत्वामीत्यालो
च्योपसृत्याव्वीत्॥आर्यत्वामनिवन्दे॥धृष्टावदत्तकल्वं॥सोव्वीत्॥माजीरोहं॥गृहोक्तेनदपसरंनोवेदतवोसिमया॥
माज्जारावदति॥अयतांतावन्ममनततोयशहंवधासदाहृतव्यः॥यतः॥जातिमात्रेणकश्चिर्किंहन्यतेपूज्यतेकश्चित्॥व्य
वहारंपरिज्ञायवध्यःपूज्योयवामवेत्॥गृहोव्वीत्॥तद्गृहि॥सोव्वीत्॥अहमत्रगंगातीरनित्यत्वानीनिरामिषोव
सर्वेयैरावाच्यायणंवरत्निष्ठामि॥पुष्पांशुधर्मज्ञानममविश्वासभूमयःपक्षिणःसर्वसममाश्रेयस्तुवन्ति॥अतोः

हेतु-
१०

नवद्विविधावयोद्विधो धर्मो नु महमत्रागतः॥ नवतश्चतदीदशा धर्मस्तथा यन्मा मतिविहंतं मुद्यताः गृहस्थ
धर्मश्चैषः॥ अरावपुचितं कार्य मतिव्यं गृहमागते। हेतुः पाश्चगतां छाया नो पसंहरते दुमः॥ अन्यं नातिपीतेनः
वचसापितावदतिथिः पूज्यः। यतः॥ तृणानि भूमिरुदकं वा कुतुर्धीव सत्तृता। एता अपि सतां गेहे नोक्षिद्यन्नेकदा व
नः॥ अपरं वा। निर्गुणोऽपि सत्वे ९ पां कुर्वन्ति साधवः॥ नहि संहरते ज्योत्स्नांश्चन्द्रश्चाण्डालवैश्मनि॥ गृहोऽवदत्
मार्जारो हि मांसं सह यः॥ पक्षिवा लकांश्चात्र निवसन्ति ते नैवं वीमि॥ मार्जारो भूमिस्थः स्वाकर्णोऽप्युशति॥ कुतेव॥ म
या धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागे नैव दुष्करं व्रतमथो वसितं॥ यतः॥ परस्परं विवादमाना मपि प्रमाणं शास्त्राणामहिंसा
परमो धर्म इत्यत्रैकं मतं॥ अपरं वा॥ सर्वहिंसा निवृत्ता य नराः सर्वं सहाये॥ सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिन
नृपतः॥ एक एव सुहृदो निर्धनेऽप्यनुयाति यः॥ शरीरेण समं नाशं सर्वं मन्यत्र गच्छति॥ किञ्च॥ यो न्नियस्य-

रामः
१०

ब्रह्मा मांसं मुनयोः पश्यता त्तरं। एकस्य कणिका प्रीतिरन्यः प्राणो विमुच्यते॥ अपि वा॥ कर्तव्यमिति यदुःखं पुरुष
स्योपजायते॥ सकलमेतानुमानेन परोपि परिरक्षितुं॥ शृणुतावत्॥ स्वकुन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते॥ अस्य
दग्धोदरस्यार्थकः कुप्यात्यातकं जनः॥ एवं विश्वास्य तत्र त्रुकोदरे स्थितः॥ ततो दिनेषु गच्छत्युपक्षिशावकानां क
म्यानीयत व्रतं त्रुकोदरे वा दति॥ अथ येष्वांमयत्या निखादितानि तैः शोकोर्त्तं विलपद्भिः॥ जिघांसां समाख्या परिज्ञाय
मार्जारः कोदरात्रिस्त्यपलायितः॥ इतश्च निरूपयद्भिः पक्षिभिस्तत्र त्रुकोदरे शावकास्थी निषाद्यानि॥ अनन्तरं
चानेन शावकाः खादिता इति निश्चिन्त्य पक्षिभिर्मलं कृत्वा स गृहो व्यापादितः॥ अतो हं वीमि॥ अज्ञात कुलशी
लेत्यादि॥ इत्याकर्ण्य जंबुकः सकोपमाह॥ मृगस्य प्रथमदर्शनदिने नवानेप्यं तातं कुलशीलं स्वं॥ नर्द्धतां सह कथम
श्रयो वदस्य त्वेहा बुवृत्तिरुत्तरोत्तरं वर्द्धते॥ अथ च॥ अयन्निजः परावेति गणना लघुचेतसां॥ उदारचरितानां तु व

६४

॥

सुधैवकुडुमके ॥ यथावायं मृगाममवंधुलथा नवानपि ॥ मृगोववीत् ॥ किमनेनोत्रोत्रेणः सर्वैरेकत्रविश्रं ना
 लोपैः सुखिभिः स्थितं ॥ काकः साभ्यसूयमा ॥ एवममु ॥ ततः प्रातः सर्वयथा मिमतदेशंगताः ॥ एकदातेन जी
 वूकेन सुनिभृतं मुक्तं ॥ सर्वे मृग एतस्मिन्नेकवनेकदेशसस्यसंपूर्णक्षेत्रमस्ति ॥ अहंतत्रावा नीत्वा दर्शयामि ॥ तथा क
 ते विशमा ते समृगः प्रत्यकं शस्यं वादति ॥ ततो दिने कतिपयेन क्षत्रपतिना च तदृष्ट्या पाशश्च तत्र क्षेत्रे योजिता
 ॥ अनन्तरं पुनरागतो मृगः पाशैर्वद्धो वित्तयेत् ॥ कामामित्रकालपाशादिव व्याधपाशात्रा तुं मित्रादन्यः समर्थः ॥
 अत्रात्रे तत्रागतो पाल्यतां मुक्तां श्वित्तयेत् ॥ फलितं तावदस्माकं कपः प्रवक्षे न मनोरथः सिद्धिरपि वा कुस्या लो
 भविष्यति ॥ यतः ॥ एतत्पाशात्कृत्य मानस्यमांसा स्तस्मिन्नापि मया प्राप्तव्यानि ॥ मृगसंदृष्ट्वा हसितो कृतः ॥
 सर्वे हि क्षिप्रमवधनं सत्वरं त्रायस्वमां ॥ यतः ॥ आपत्सु मित्रं जानीयात् सुदे सरंधने सुविं ॥ नार्यो क्षीणे सुविने

रामः

११

शुवसने पुचवां धवान् ॥ जंवुकः पाशं मुकुर्विलोका वित्तयेत् ॥ दृढं तावदयं वद्धः ॥ कृते च ॥ सर्वे स्नायुनिर्मिता एव
 पाशास्तदयं न दारकवारे कथं मेतावु दैतैः स्पृशामि ॥ मित्रनान्यथा मन्यसे प्रजाते च त्वया वक्तव्यं तन्मया कर्तव्यमि
 ति ॥ अनन्तरं काकः प्राक्कालं मृगं मना गते मवलोक्या निष्कं तथा विधंत दृष्ट्वा वाच ॥ सर्वे किमेतत् मृगो वदत् ॥
 अनवधीरीत सुहृदक्यत्फलं ॥ तथा वोक्तं ॥ सुहृदो हितकामा नो यः शृणोति न भाषितं ॥ विपत्सन्निहिता तस्य स न
 रः शत्रुनन्दनः ॥ काको कृतः ॥ स शृगालः क ॥ मृगेणोक्तं ॥ मन्मासार्थी तिष्ठत्यत्रैव ॥ काको वदत् ॥ मित्र उक्तं मेव मया ॥
 यतः ॥ अपराधो न मे स्त्रीति तैतद्विश्वासकारणं ॥ विद्यते हि नृशंसेवो नयं गुणवता मपि ॥ निःसस्य ॥ अरे वचकः ॥ किं
 त्वया पापकर्मणा कृतं ॥ यतः ॥ संलापितानां मधुरैर्वचोभिः मिथ्योपचारैश्च वशीकृतानां ॥ आशावतां श्रद्धतां च लो

हेतु-

१२

केकिमर्थिता वंचयितव्यमिति॥ अन्यच्च॥ उपकारिणि विश्रंवे शुद्धमनौयः समो वरतिषा पौ॥ तं न नमसत्यसत्त्वं
भगवति बहुधेकथम्वहसि॥ अथवा स्थितिरिरियं उर्जा नां॥ प्राक् पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं करोति कलं
ननु विरौति शनैर्विविचिन्म॥ किं इति ह्यसहसा प्रविशस्य शंकः सर्वस्वरस्य चरितं मसकः करोति॥ अथ प्रजातः
काले सक्षत्रपतिर्गुडहस्तं प्रदेशमागच्छन्नवलोकितः काकेन॥ आलोक्य काकेनोक्तं॥ मित्रत्वमात्मानं मृतवत्सं
दर्शयति॥ यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वमुक्त्वा यत्नं मयं सारिष्यसीति॥ ततः क्षत्रपतिना हर्षोत्पुल्लोचनेनावलो
कितमप्यादिधोमृगः॥ अवलोक्य वासौ आः स्वयं मृतो यमित्युक्त्वा मृगं बंधनामोचयित्वा पाशं सम्वरीतुं स यत्नो वभू
व॥ ततः ताकशब्दं श्रुत्वा मृगः पलायितः॥ तमुद्दिश्य तेन व्याधेनोत्पुल्लोचनगुडेन सह गालोहतः॥ तथा बोक्तं॥ त्रि

रामः

१२

निर्वर्षेति निर्मासैस्त्रिभिः पक्षेस्त्रिभिर्दिनैः॥ अत्युक्तं पापपुण्यैरिहैव कलमस्तुते॥ अतोहं ब्रवीमि॥ भक्षभक्षक
योः प्रीतिरित्यादि॥ काकः पुनराह॥ भक्षते नापि भवता नाहं राममयुक्कलः॥ त्वयि जीवति जीवामि विव्रयीव इवान
घा॥ अन्यच्च॥ तिरश्चामपि विश्वासो दृष्टपुण्येककर्मणां॥ सतां हि साधुशीलान्वाच्यं चित्रगीवयोरिव॥ किंच॥ साधोपः
रुषितस्यापि मनोनायाति विक्रियां॥ नहि तापयितुं शक्यं शागरं भंत्तुणोत्कया॥ हिरण्यको कुरते॥ वयसस्तं वपलेन स
हसेह॥ सर्वथानकर्तव्यः॥ तथा हि पश्य॥ आत्मनश्च पलोनेशः कुतोऽन्येषां भविष्यति॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणि च
पलोहं तसंशयः॥ तथा युक्तं॥ मार्जारो महिषो मेघः काकका पुरुषस्तथा॥ विश्वान्प्रभवत्येते विश्वासस्तत्र नोहितः॥
किंच॥ शत्रुपक्षभवानस्माकं उक्तं वैतत्॥ शत्रुनानहि संदध्यात्कुश्चिदेनापि संधिना॥ सुतप्रमपि पानीयं समयं चैव पा

हेतुः

१३

वकं॥ अन्यच्च॥ यदशकं नत रुकुं यकु कशकमेवच॥ नोदकेशकं याति न नोर्वागकु तिस्थ ले॥ अपरं च॥ म
हताप्यर्थसारेण योविश्वसिति शक्रुडु॥ कार्यसुखविरक्ता सुतदत्तस्ये तज्जीवितं॥ लघुपतनकोवदति॥ अनेमया
सर्वतथापि मेमेतावानेव संकल्पः॥ यत्तथा सहसौ हृद्य मवश्यं कर्तव्यं मयानोवा अनाहारेणान्मा नमत्र त्वद्धारिः
व्यापादयामि॥ तथाहि॥ मृद्यत्वे सुखमेयोऽः संधानश्च उर्जो नोभवति॥ सुजनलुकणकघटवत् उर्जेश्चाशु
संधेयः॥ किंवा॥ इवत्वात्सर्वलोहानां निमिता मृगयक्षिणां॥ नया लोभाच्च पूर्वानी संगतं दर्शनात्सतां॥ अपरं च
तज्ञात्वा सतां संगतं निष्यते॥ यतः॥ स्नेहश्चेदेपि साधूनां गुणानायांति विक्रियां॥ भंगेपि हि मृणालानां मनुवध्ति तं
तवः॥ अन्यच्च॥ मृणु भुवितात्पागिता शौर्यं समानं सुखदुःखिता॥ दाक्षिण्यं च नुरक्तिश्च सत्यता च सुहृदुणाः॥ एः

रामः

१३

ते गुणैरुपेतः पुनरन्यको वा मया कृपाप्रदाः॥ हिरण्यको वहिर्निःसृत्याह॥ आप्यायितो हं नवतातेन वचना मृ
तेन॥ तथा वोकं॥ घर्मात् न तथा सुशीतलज्जलैः स्नानेन मुक्तावली न श्रीखण्डविलेपनं सुखयति प्रत्यंगमप्यपि
तं॥ प्रीत्यैः सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा वेतसः स युक्त्या वपुरस्तुते सुकृतिना माकृष्टि मंत्रोपमं॥ अन्यच्च॥
रहस्यमेदोयाच्चा वनेषु र्यं वलविन्नतां॥ क्रोधोनिः सत्वता युतमेतस्मिन्नस्य दूषणं॥ अनेन वचनेन क्रमेण
तदेकमपि दूषणत्वं न लक्ष्यते॥ यतः॥ पदुत्वं सत्यवादि त्वं कथा योगे न बुध्यते॥ अत्र च त्वमवापत्य प्रत्य
क्षता वगं म्यते॥ अपरं च॥ अन्यथे वहि सौहा दं प्रवृत्तं नृणां प्रवृत्तेः न्यथावाणी शब्दोपहृतवेतसः
तद्वदुभवतो अतिमनं॥ ततः प्रभृति तयोः परस्परं सख्यमभवत्॥ ततो हिरण्यको मे श्चिधायं भोजनविः

हेतुः

१४

षयैर्ज्ञायसंसंतोष्यविवरं प्रविष्टः॥ वायसोपि स्वस्थानं गतः॥ ततश्च तयोः प्रत्यहमन्यो न्याहादिदानेनः
कशलपरिपुष्टेर्विश्रंभकथालोपैश्च कालोतिवर्तते॥ एकदा वायसो हिरण्यकमारु वयस्या कष्टलभ्याहार
मिदस्थानं तदेतत्परित्यज्य स्थानात्तरंगमुमिच्छामि॥ हिरण्यको वदति॥ मित्रकगन्तव्यं॥ तथा चोक्तं॥ वलत्येकेन
पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान्॥ नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्॥ वायसो वदति॥ अतिमित्ररथा
नं सुनिरूपितं॥ हिरण्यको वदति॥ किंतु त्वा वायसो कथयति॥ अतिदण्डका एवैककर्षुरगौराख्यं स
तत्र विरकालोपाज्जितः प्रिये सुहृन्मे ममं य एतिधानः कूर्मः सहजधार्मिकः प्रतिवसति॥ यतः॥ पर
देशोपाहितं सर्वेषां स्वरं नृणां॥ धर्मस्वयमनुष्ठानं कस्यचिन्मुमहात्मनां॥ सचमत्स्याहारविशेषैरस्मात्

रामः

१४

सवदयिष्यति॥ हिरण्यको ब्रवीत्॥ तत्किं मया वा वक्ष्याय कर्तव्यं॥ यतः॥ यस्मिन् देशे न सम्मानं तमित्रानि ववो धवाः
न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयत्॥ अपरं च॥ यं न यत्र न विद्यंते न कुर्यात्तत्र सा स्थितिः॥ धतिनः श्रोत्रियो रा
जा नदी वैशालुपंचमः॥ ततो मामपि तत्र नया॥ अथ वायसो न मित्रेण सह विवित्रकथालोपैः सुखेन तस्य सरसः समीपं
जगाम॥ ततो मंथरा दूरादेव लोकाल्लुप्यत न स्यात्थाय तस्या निधं विधाय मूषकस्याप्यतिथि सत्कारं चकार॥ यतः॥ वा
लो वा यदि वा वृद्धो पुवा वा गृहमागतः॥ तस्य पूजा विधातव्या सर्वस्याभ्यागतो गुरुः॥ वायसो वदत्॥ वयस्य सविशेष
मस्मै पूजा विधेहि॥ यतो यं पुण्य कर्मणां धुरीणः कास्मिन् रत्नाकरो हिरण्यको नाम मूषकराजः॥ एतस्य गुणानुति
ति का सहस्रद्वितयेन सप्रेमैश्वरः कर्तुं यदि समर्थः स्यादित्युक्ता चित्रग्रीवस्यो वाख्याने चोपवर्णितवान्॥ मन्थरः सा

हेतुः

१५

दरं हिरण्यकं सूर्याह ॥ न शतानि निर्जनवनागमनस्य कारणमाख्यातुं महसि ॥ हिरण्यको वदत कथयामि श्रूयतां
आल्लिखं पविधानायां पुरिपरिवाजको वरातः ॥ तत्र दृडाकर्णेनामपरिवाहप्रतिवसति ॥ सच भोजनावशिष्टत्रिक्षा
त्रसहितं निक्षेपात्रं नागदण्डकेशवस्थाप्य खपिति ॥ तदन्नमुत्पत्य भक्षयामि ॥ अतः तत्र तस्य प्रियसुहृद्दीणाकर्णेना
मपरिवाजकः समायातः ॥ तेन वसहना नाकथापसंगावस्थिता ममत्रासार्यं जर्जरवंशदण्डमताडयेत् ॥ वीणाकर्ण
उवाच ॥ किमिति भवं मम कथाया विरक्तोऽन्यासक्तः ॥ दृडाकर्णो विवीता नदनाहं विरक्तः ॥ किन्तु यस्यायं मूषको मम
पकारी सदा पात्रैस्थं निक्षेप्य भक्षयति ॥ वीणाकर्णेनागदण्डकेशविलोक्याह ॥ कथं मूषकः स्वल्पवलो यमेतावद्
रंयावदुत्पतति ॥ तत्कारणेनात्र भवितव्यं ॥ तथा चोक्तं ॥ नाकस्माद्युवती वृद्धं केशं कृष्यनुम्वति ॥ पतिनिर्दयमालि

रामः

१५

यहेतुस्त्रभविष्यति ॥ दृडाकर्णः पृकृति ॥ कथमेतत् ॥ वीणाकर्णः कथयति ॥ अल्लिखोदुविषयकोशं वीणा म न ग
रीतस्यं च कुलदासनामा वणिक् मरुधनी निवसति ॥ तत्र च पश्चिमेव यसि वर्तमाने न कामाधिष्ठितवेतसाधन
दर्प्यालीलावती नाम वणिकपुत्री परिनीता ॥ सा वमकरकेतो विजेवेजयती वयोवनवती वभूव ॥ सच दृढपति सस्य
एव संतोषाय नाभवेत् ॥ यतः ॥ शशिनी वहि मार्तानां घमामार्तानां रवाविव ॥ मनो न रमते स्त्रीणां जरापी डेन्द्रिये ययो ॥
अपरंच ॥ पलिते घपि दृष्टे कुपुंसः कामा मकारिता ॥ नैष ज्यमिव मन्यते यदन्ये मनसिः स्त्रियः ॥ सच दृढपति मती
वानुरागतस्य ॥ यतः ॥ धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृतां सदा ॥ दृढस्य तरुणि नार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥
अन्यच्च ॥ नाप नो कुं न च त्वकुं शनोति विषयांजली ॥ अस्थिनीर्दशनश्चैव जिह्वया लेटि केवलं ॥ अथ सालीला व

हेतुः तीयोवनदप्यातिक्रान्तकुलमर्यादाकेनापिवणिक् पुत्रेण सह नुरागवतीव भुव ॥ यतः ॥ स्वातंत्र्यं पितृमंदिरे
 च वसति यात्रोत्सवे संगतिं नौष्टी हरूपसन्निधावनि यमोवा सो विदेश मया ॥ संसर्गः सह पुंश्च स्त्री निरसकं दृ
 ते निजायाः क्षतिः यत्पूर्वार्द्धकमीर्षितं प्रवसनं नाशस्यः हेतुः स्त्रियः ॥ अपरं च ॥ पानं इज्जं न संसर्गः पत्या च विर
 ठनं ॥ स्वप्नो न्यगे हे वासश्च स्त्रीणां संदूषण निषद् ॥ किं च ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयितानरः ॥ ते
 न नारदनाशं सती न्यमुपजायते ॥ अपरं च ॥ न लज्जा न विनीति त्वं न दाक्षिण्यं न भीरुताः ॥ शार्ङ्गका नाव एव
 कः सती लेकारणं स्त्रीयः ॥ अन्यच्च ॥ द्युतं कुं न समो नारी तस्यां गारसमः पुमान् ॥ तस्मान् द्युतं च वक्रिश्च नैकवत्स्या
 पयेद्बुधः ॥ अपि च ॥ पितारक्षतिको मारे भर्तारक्षति यौवने ॥ पुत्राश्च स्त्र्य विरेभावे न स्त्री स्वातंत्र्यं मर्हति ॥ एकः

सप्तः
 १६

दासो स्त्री लावती रत्नावली किरणकर्चुरपर्यं के तेन वणिक् पुत्रेण सह विभ्रं भालापैः सुखासी ना तमलक्षितो
 पस्थितं पतिमवलोक्य सह सोत्क्रयकेशेषु गृहीत्वा निर्भरमासिं ग्य बुधितवती जारश्च पलायितः ॥ तदा सिंग न
 मवलोक्य समीपवर्त्ती नीकुट्टिन्या विनयत् ॥ ना कस्मादित्यादि ॥ ततस्तया कुट्टिन्या तत्कारणं जारं परिताप सा
 स्त्री लावती दण्डिता ॥ अता हं वीमि ॥ मूषकस्य वलो यष्टं न केन कारणं नात्र केनापि न वितव्यामिति ॥ क्षणवि
 चिंत्य कारणं चात्र वा कुन्या हनमेव संभवति ॥ यतः ॥ धनवां वलवां लोकैः सर्वैः सर्वत्र सर्वदा ॥ यत्तु न्वं धनमूल
 हिराज्ञा मप्युपजायते ॥ ततः ॥ खनित्रमादाय तेन परित्राजकेन विवरं खनित्वा मम चिरं संवितं निधानं गृहीतं ॥
 ततः प्रभृत्य हं निजशक्तिहीनः सत्वात्साह रहित आहारमप्युत्पादयितुं न शक्नः ॥ सत्रा संमन्दं मन्दं विसर्प्य श्रुज

हेतु-

१७

कर्णेनावलोकितः॥ ततश्च तेनाके॥ अर्थेनवलोकं सर्वाप्यर्थानवतिपंडितः॥ पश्ये नम्रवकं पायंस्वजाति
समतंगतं॥ किं॥ अर्थेनहिविहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः॥ क्रियाः सर्वाविनश्यंति ग्रीष्मे कुसरितो यथा
॥ अपरं॥ यत्पार्थास्तस्य मित्राणि यत्पार्थास्तस्य वंधवाः॥ यत्पार्थाः सद्युमां तो के यत्पार्थाः सवपंडितः
॥ अन्यच्च॥ अयुवस्य गृहं शून्यं समित्ररहितस्य व॥ मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रताः॥ अपि च॥
तानि श्रिया एव विकलानि तदेव नाम सा बुद्धिरप्रतिहता वचनज्ञदेव॥ अर्थे क्वाण विरहितः पुरुषः स एव
एषः क्षणेन भवतीति विवित्रमेतन्मैरातस्सर्वमाकर्ण्य मया बालो वितं॥ ममानावस्थानमयुक्तमिदमेतं॥ य
श्चाप्येतत्तद्वृत्तान्तं कथयंत ददुप्यनुचितं॥ यतः॥ अर्थेनाशं मनस्तापं गृहेऽश्रितानि च॥ वंचनं वापि न

रामः

१७

वमति मां न प्रकाशयेत्॥ तथा बोक्तं॥ अत्र तविमुखदेववर्धयत्नेन पौरुषे॥ मनस्वी नो दरिद्रस्य वनादव्यकृतः
सुरवे॥ अन्यच्च॥ मनस्वी प्रीयते कामं कार्य एव न तु शक्नुति॥ अदिनिर्वाणमायाति न लोयाति शीततां॥ किं च
कुसुमस्तव कस्येक दत्तुवृत्ती मनस्विनः॥ सर्वलोकस्य वा मूर्द्धि विशीर्येते वनेपि च॥ यत्रोत्रैव याज्ञाजीवनं त
दतीव गहितं॥ यतः॥ वरं विनवहीने न प्रीणोः संतर्पिताश्च नलः॥ नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो नरः॥
अपरं॥ दारिद्र्याद्धियते परिगतः सत्वात्परिभ्रष्टते निस्सत्त्वः परिभ्रष्टते परिभ्रवान्निर्वेदमागच्छति॥ निर्वि
र्तोश्च न मेति शोकविहृतो बुद्धान संयुज्यते निबुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वा यदामास्य दं॥ किं अ॥ वरं कार्यं
मोक्षं न च वनमुक्तं पदवृत्तं वरं क्लैवोपुंसां न च परकलत्राभिगमनं॥ वरं प्राणस्य क्लान्तवपि श्रुतवादे क्षतिरिति

हेतु.

१८

वरंति क्षासितं नव परधना स्वादन सुखं॥ अयिवा॥ सेवैव मानमखिलं ज्योत्स्नेव तमाजरे वला वणं॥ हरिहर क
येव डुरितं गुण शतमप्यर्थिता हरति॥ विमृष्यत किमहं परिपिण्डेनात्मानं योजयामि॥ कष्टं नो ज्ञदपि द्वितीयमृः
तु द्वारं॥ यतः॥ पञ्चवग्राहियाणित्यं कयजी दुं वमै नं॥ भोजनं वपराधी नंति स्रुपुं संविडुम्वनाः॥ अथ च॥ रोगी
विरुषवासी परान्न भोजी परावसेष शायी॥ यजीवति तत्परणं यत्परणं सोस्य विश्रामः॥ इत्यालो बालो ज्ञास्यः
नरपि दीनाना नाग्रहीतुं ग्रहमकरवं॥ तथा चोक्तं॥ लोभेन बुद्धिश्चलति लोभेन नयते तृषा॥ तृषा नोदुःखः त्वः
माप्नोति परचेरुचमानवः॥ ततो हं वीणाकर्णेन तेन जर्जरं वंशेन ताडितः॥ अथाहमपि विव्रयेत्॥ लुब्धो ह्यः
संतुष्टो नियतमात्मजो ही॥ तथा च॥ सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसां उपान कूटपादस्य ननु वम्मा

रामः

१८

वृतेव भुः॥ अथ च॥ सन्नो वा मृत तृप्ता नो यत्सुखं शांतवेतसां॥ कुत त्वद्वनलोभानां मित श्वेत सुधावतां॥ किं
च॥ ते नैदितं अतंतेन तेन सर्वमनुष्ठितं॥ पेनाशां पृष्ठतः कृत्वा नैरास्यमवलम्बितं॥ अयिवा॥ असेवितेश्वर
क्षारमदृष्ट विरहव्यापं॥ अनुक्त कीव वचनं धन्यकस्यापि जीवितं॥ यतः॥ नयारुन शतं दूरं वासमानस्य तृप्त
या॥ संतुष्टस्य करुणा प्रेप्यर्षेन वतितादरः॥ तत्सर्वथा अवस्थो वितः कार्यपरिहृदः श्रेयान्॥ उक्तं च॥ कोधमो
नूतदया किं सौख्येन रोगिता जगति जज्ञोः॥ यः त्वेहः सदसद्भाव किं पाणित्यं परिहृदः॥ तथा हि॥ त्यजदेकं कु
लस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत्॥ ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत्॥ अपरं च॥ पानीयान्वा निराः
यासे स्वाद्वन्नं वा भयोन्नरं॥ विचार्य त्वलुपश्यामि तत्सुखं यन्न निवृत्ति॥ इत्यालो व्याहं निर्जनं वनमागताः॥ ततो

हेतुः
१६

अस्मत्पुण्ये दयादनेन मित्रनाहं स्नेहा तुष्ट्या नुगृहीतः॥ अथुना च। पुण्यपरंपरया ननु दाश्रयः स्वर्गैरवायं मया
या प्र॥ यतः। संसारविषयक्षस्य देववरसवत्कृते॥ काव्यामृतरसा स्वादः संगमः सज्जनैः सह॥ मंथरउवाच॥ यु
क्ताभिरति संवयः कृतः। तत कृतो यं दोषः॥ यतः॥ उपार्जितानां मर्त्यानां त्यागश्च वहितक्षणं॥ तडा गोदर संस्थानां प
रिवाह इवां न सां॥ अन्यच्च॥ निजसौख्यं निरुध्या नो योधनार्जनमिच्छति॥ परार्थं नारवाही वक्त्रे शस्ये वसनाजनं॥
अपरं च॥ दानोपभोगश्च न धनेन धनिनो यदि॥ न वा मः किञ्च ते नैव धनेन धनिनो वयं॥ अन्यच्च॥ असंभोगैः
न सामान्यं कृपणस्य धनं परै॥ अस्येदमिति संबंधो हानौ दुःखेन गम्यते॥ तथा चोक्तं॥ दानं पियवाक् सहितं ज्ञानम
गर्बक्षमानितं शौर्यं। त्यागसहितं च वित्तं उत्तममेतच्चतुर्नदं॥ उक्तं चैतदस्ति॥ कर्तव्यः संवयो नित्यं कर्तव्यो नाति संवयं

रामः
१६

पश्य शं यशीलेन धनुषात्मानि पातितः॥ सो ववीर॥ कथमेतत्संवरकथयति॥ अतिक्रमणा क उवाच॥ तयो
त्रैरवोनामव्याधः॥ सैवैकदा शावकलुब्धः सन् विंध्यादवी मध्यंगतः॥ तत्र तेन व्यापादितमृगमादायात्कुलाघो
राकृतिः सूकरो दृष्टः॥ ततस्तेन मृगं भूमौ निधाय सूकरः शरेणाहतः। सूकराणां गत्यघ्नघोरगलमार्जितः
कुर्वीणेतस्य व्याधोपि मुक्कदेशहतः किञ्च दू मवत्पपात॥ सूकरोपि मृतः॥ यतः॥ जलमग्निं त्रिषंशं शस्त्राधि
पतनं गिरे। निमित्तं किं विदाशाय देही पाणौ द्विमुच्यते॥ अत्रात्रै दीर्घरावोनामजं बुकः परिब्राम्यन्नाह रार्थीतां
मृगां व्याधसूकरं नवलोकयामास॥ आलोकादिनृपत्त॥ सुमहो ज्यमे समुपस्थितं॥ अथवा॥ अवित्रितानि
दुःखानि येषेवायात्रिदेहिना। दुःखान्यपि तथा मत्वे दैव्यमजातिरिच्यते॥ न वत्वेधो मां सै म्मासमेकं समधिकंः

हेतुः

२०

यावज्जीवनं मे न विष्यति ॥ ततः प्रयत्नं तु ध्यायां यावदिमं निः श्वा दं को द एता दं नी ल गं स्ना यु व श्वं स्वा
दामीत्युक्ता तथा करामि ॥ ततः ॥ किं नै स्ना यु वं धे कृत मुन्यति ते न धनुषा हृदि निर्मिन्नः स दी र्घ रा वः पंचत्वं ग
तः ॥ अता हं वी मि ॥ कर्त्तव्यः संवयो नित्यं नित्यादि ॥ किंच ॥ यद् ददाति यदश्नाति तदेव धनितां धनं ॥ अथ मृ
नस्य त्रीडंति दारै रपि धनै रपि ॥ इदानीं यां तु किमिति कात्तो पवर्णनेन ॥ यतः ॥ ना प्राप्य मनिवां कंति न छंने कंः
ति शोचि तुं ॥ आपत्स्वपि न मुह्यति नराः पाण्डित कुड्यः ॥ तदयस्य सर्वं व्याप्तात्सा हेन त्वया भवितव्यं ॥ यतः ॥ शाः
त्राण धीत्यापि भवति मूर्खा यत्तु क्रियावां पुरुषः स विद्वान् ॥ सुविज्ञा यो यधमातुराणां न नाममात्रेण करो
त्यरोगं ॥ अन्यच्च ॥ न स्वल्प मंधवसाय भारो करोति विज्ञान विधिर्गुणो हि ॥ अथ त्वकिं ह तत्तल स्थितोपि उकाः

प्य।

रामः

२०

शयत्यर्थमिह प्रदीपः ॥ तदत्र दशा विशेषेण सखे प्रीतिः करणीया ॥ एतदपि न मन्त्रं ॥ स्थान उक्ता न शोभते
इत्या केशान् खानराः ॥ इति विज्ञाय मति मां स्वस्थानं न परित्यजेत् ॥ कायु रूषमेतद्वचनं ॥ यतः ॥ देशा तु त्स
ज्यगच्छति सिंहः सत्पुरुषानराः ॥ तत्रैव निधनं याति काकाः कायु रूषा मृगाः ॥ तथा चोक्तं ॥ कावीरस्य मन
सिनः स्वविषयः को वा विदेशः स्मृतो यं देशं अयते तमेव कुरुते वा ऊपता पार्जितं ॥ यद् दृष्ट्वा न खरा वलि पहरण
ः सिंहो वनं गच्छेत् तस्मिन्नेव हत द्विपेन्द्र रुधिरै र्मृगै र्दिन त्यात्मनः ॥ अपरं च ॥ निपान मिमं ईकाः सरः पूर्ण
मिवा एताः ॥ तौ योगं न रमायांति विवेशाः सर्वसम्यदः ॥ किंच ॥ सुखमापति तं लब्ध्वा उः खनापति तं सहे ॥ वक्र
वत्परिवर्त्तते उः खानि च सुखा निवा ॥ अन्यच्च ॥ अत्साह संपन्न मदी र्घस्त्रं क्रिया विधिं व्यसनं च सक्त ॥ मूर्च्छतः

व

हेतुः

२१

ज्ञादृष्टौ हृदंवलक्ष्मीः स्वयंयातिनिवासहतोः॥ विशेषतश्च॥ विनाप्यधिदीरः स्य शनिवज्रमानोन्नतियदं परि
थक्तोप्यर्थैः परिभवपदंयातिरुपणाः स्वभावाङ्गुलां गुणसमुदयाप्रिविषयां युतिं सैही किंश्चादृतकनकमालाः
पिलनते॥ यतः॥ धनवानिति हिमदत्ते किं गता विभवो विद्यादमुपयासि। करनिरुतकंडुकसमाः पातोत्पातामनुष्या
णां॥ पश्य॥ अत्रकायारवलपीति त्वं वशस्यानियोजितः॥ किं विकालोपतो ग्यानि योवना निधनानि च॥ अन्यत्र॥ वृत्त
र्थानातिचेष्टेन साहिधोत्रैवनिर्मिता। गर्भोदियतितो जन्तो म्मातुप्रसवतः तनो॥ सखे॥ येन शुक्ली कृतो हंसाः शुकाः
अहरितीकृताः॥ मयूराश्चित्रिता येन सते वृत्तिविधास्यति॥ अपरं च॥ सतारुसंश्रुता निवृत्ता॥ जनयंत्येर्जने
हः रवंतापयद्विविधयतिषु॥ तोहयन्निवसंयत्तौ कथमर्थाः सुरदावहाक्ष॥ धन्यायं यत् विवृता वरंतस्य निरि

हता। प्रक्षालनादिपंकस्य दूरादस्पर्शनं वरं॥ यथास्यामि धमाकाशे यक्षिभिः स्वापदेर्जुविभधंते शालिलैर्मत्स्यैः
सथा सर्वत्र विवृतवान्॥ राजतः शलिलादग्नेश्चौरतः स्वजनादपि॥ जयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणाभृतामिव॥ जने
निक्लेशवाङ्मले किन्तु दुःखमतः परं॥ इच्छासम्यग्गता नास्ति यत्रेच्छानमिवर्तते॥ धनं तावदसुखं भंलं बंधुकेन पाल्य
ते॥ लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतं न विवृतयेत्॥ तृष्णा यदि परित्यक्तो को दरिद्रः कश्चिद्वरः॥ तस्माच्च प्रसरोदतो दास्य
वशिरसि स्थितं॥ यद्यदेव हि वांछा तततो वांछा निवर्तते॥ प्रार्थयार्थतः सोऽर्थो यतो वांछा निवर्तते॥ किंवज्जना। म
मपक्षयाताम्येव सहचका लोनीयतां॥ यतः॥ आभरणानां प्राणयाः कोपात्तक्षणा जंगराः॥ परित्यागाश्च निःश
कानभवन्तो महात्मनां॥ लघुयतवको कृते॥ धनोसिमथरत्नं सर्वं अयनीयगुणो येतोसि॥ यतः॥ सन्न एव सतो नि

हेतुः

२२

त्यमापन्नरणाहेतवः॥ गजानां पंकलग्नानां गजा एव धुरधराः॥ श्लाघः सहको भुवि मानवानां स उत्तमः सत्पुरु
षवतस्य। यत्पार्थिवो वा शरणगतावा नाशविभंगादिमुखाः प्रयान्ति। तदेव ते तत्र स्वच्छाहारविहारं कुर्वन्तः
संतुष्टाः सुखं वसन्ति॥ अथ वित्रो गजानामो मृगः केनापि त्रासिते तत्रागत्य मिसितः॥ ततः पश्चादायात्रं नयहेतुमा
कलयमं यरोजलं प्रविष्टमूषकश्च विवरंगतः॥ उडीयकाको वृक्षाग्रंगतः॥ ततो नृपुपतनकेन स दूरं निरूप्य नयः
हेतुन काप्यवलोकितः॥ पश्चात्तद्वचनादागत्य पुनः सर्वे मिलित्वा चोपविष्टाः॥ मंथरो तोत्रं नडमृगसागतत्रे स्वे
च्छोदकाद्याहारोऽनुभूयतां॥ अत्रावस्थानेन च वनमिदं सनार्थीक्रियतां॥ वित्रो गोकुते॥ लवके त्रासितोऽहं॥ नवतां
शरणमागतोः॥ नवादिः सह मित्रत्वमिच्छामि॥ तच्छ्रुत्वा हिरण्यको वदन्॥ मित्रत्वं तावदत्ताभिः सहोऽयत्नमिच्छेत्ते-

रामः
२२

वनवतः॥ यतः॥ जौरसंकृत्य संवधं तथा वंशक्रमागतं। राक्षितव्यं सनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधं॥ तद्वत्सगृहनिर्वि
शेषेण स्थीयतामिति॥ तच्छ्रुत्वा मृगः सानन्दकृतः॥ स्वेच्छाहारविहारः यानीयं पीत्वा जलासन्नतरुकायाया मुपवि
ष्टः॥ अथ मंथरो कृते॥ सर्वे मृगकेन च त्रासितोऽस्मिन्निर्जनवने कदाचित्किंवा वा संवरन्ति। मृगेनोक्तं॥ अस्ति
कलिंगविषये रुक्मागदनामा मृगपतिः॥ दिग्विजयक्रमेण सावागत्य चन्द्रनागातीरे समावसितो वर्तते तदः
त्रपातश्च तेनावागम्य कर्पूरसरः समीपमविध्यमिति व्याधानां मुखार्किं वदन्ति श्रूयते। तदत्रापि पात एव स्था
नं नयहेतुरेवेत्यालोच्य यथाकार्यमारभ्यतां॥ कूर्मः स नयमाह॥ जलाशयात्तरंगच्छामि॥ काकमृगावप्युक्त
वत्तौ हिरण्यको वृमिष्यावृवीत्॥ पुनः जलाशयात्तरं प्राप्ते मंथरस्य कुशलं स्थले वगच्छतः काविधा॥ यतः॥ अ

हेतुः

२३

नांसि जस्रजं नूनां दुर्जं दुर्जनिवासिनां ॥ स्वभूतिश्च यदातीनां राज्ञो मौनं वरवलं ॥ हिरण्यकोकृते ॥ सखेलयुयत
नकश्च नैतोपदेशेन ॥ स्वयं वीक्ष्य यथावक्षाः पीडितं स्मनकुप्यलं ॥ वणिपुत्रो नवदुःखी न्वनयेव भविष्यति ॥ ते
दुःखः ॥ कथमेतत् ॥ हिरण्यकः कथयति ॥ अस्मि कान्यकुब्जविषये राजा वीरसेना नाम ॥ तेन च वीरराजपुत्रा म्नी
महानगरे तुंगवलौ नाम राजपुत्रो भोग्यवतिकृतः ॥ स च महाधनस्तत्तुल्यः स्वनगरं ग्राम्येन नातिष्ठो ह्येव नां
लावण्यवती वणिपुत्रवधूमा लोकयामास ॥ ततः स्वहर्म्यगत्वा स्मरकुलितमतिप्रियाः कृते दूतीं प्रेषितवान् ॥ सा
पिलावण्यवती तदवलोक्य नूक्षणात् स्मरशरप्रहारजर्जरितहृदया तदेकचित्रा भवेत् ॥ तथा वोक्तं ॥ न स्त्री नाम प्रिय
कश्चित् प्रियो वापि न विशते ॥ गावस्तुल्यमिवारणे प्रार्थयन्निनवेनवं ॥ अथ दूती वचनं श्रुत्वा लावण्यमुवाच ॥ अ

रामः

२३

हं पतिव्रता ॥ यतः ॥ सा नार्या या गृहे दक्षा सा नार्या या पुजावती ॥ सा नार्या या पतिप्राणा सा नार्या या पतिव्रता ॥ न सा
नार्या पतिविराया ता यस्यां नर्तनं तुष्यति ॥ अग्निसाक्षिकमर्यादा नर्तारि शरणं स्त्रियः ॥ ततो यद्यदादिशति मे प्राणे श्वर
स्तत्परमहमविचारितं करोमि ॥ दूत्योक्तं सत्यमेतत् ॥ लावण्यवत्युवाच ॥ सत्यमेव तत् ॥ सर्वदूत्या गत्वा तुंगवलस्या वे
दितं ॥ तुंगवलौ ब्रवीत् ॥ त्वामिना नीयसमर्पयितयेति कथमेतच्छ्रुत्वा ॥ कुट्टित्याह ॥ उपायः क्रियतां ॥ तथा वोक्तं ॥ उ
पाये न हि यच्छ्रुत्वा न तच्छ्रुत्वा पराक्रमैः ॥ शृगाले न हतो हस्ती गच्छता पंकवर्त्मना ॥ राजपुत्राकृते ॥ कथमेतत् ॥ सा कथ
यति ॥ अस्मि वस्मारण्यकर्णरतिरको नाम हस्ती ॥ तमालोक्य सर्वेश्वरगालाः चित्रयन्ति ॥ यद्ययं केनाप्युपायेन क्रियते
तदास्माकमेतद्देहं न मांसवतुष्टयस्य स्वेच्छा नो जननं भवति ॥ तदेकेन वृद्धशृगालेन प्रतिज्ञातं ॥ मया बुद्धिपुत्रावादेतस्मरः

हेतुः

२४

एसाधयितव्यं॥ अनन्तरं। सर्वचक्रः कथं रतिलकसकाशंगत्वा साष्टांगपातं प्राणम्योवावा॥ देवदृष्टिप्रसादं कु
रु॥ हस्तीकृते॥ कस्मिन्। कुतः समागतः। सो वदेत्। जंबुकोहं॥ सर्वे वनवासिपशुनिर्मितीनां पुत्राः सौम्यवस्था
यितः॥ यदि नाराज्ञावस्थातुं नयामि तत्राद्वी राज्ञोऽपि वेत्तुं न वान्॥ सर्वस्वामी गुरोः पेतो निरूपितः॥ यतः॥
यः कुलाभिजनाचारै रतिष्ठुः प्रतापवान्॥ धाम्नि कोतीति कुशलः स स्वामी युज्यते नुवः॥ अपरं वा राजा
नं प्रथमं विन्देत्ततो नार्यो ततो धनं। राजन्यसति लोके स्मिन्कुता नार्या कुतो धनं॥ अन्यच्च॥ पर्यन्तश्च भूता ना
साधारः पृथिवीपतिः॥ विकलेपि हि पर्यन्ते जीयते न तु भूयते॥ किंच॥ नियतविषयवन्ती प्रायशो दण्डयोगाः
जगति परवसे स्मिं दुर्लभेः साधुदत्तः॥ कश्चमपि विकले वा व्याधितं वा धनं वा पतिमपि कुलतारी दण्डनीत्याभ्यु

रामः

२४

पति॥ तद्यथा लघुवेला न विलंबति तथा कृत्वा सत्वरमागम्यतामि न्युक्तेषां वसितः॥ ततो सौ राज्ञो लोभा कष्टः कथं
रतिलः शृगालवर्त्मना धावमरुपं केनि मग्नः॥ हस्तिनोक्तं॥ सखे शृगालकिमधुना विधेयं पंके पतितो हं॥ शृगाले
न विरुह्योक्तं॥ देवममपुरुषं करावलं वनं कृत्वेति श्रुयत्यववृत्तीन्त्याविश्वासकृतः प्रप्ययुक्तं। यदि सत्संग निर
तो भविष्यति न विष्यति॥ अथा सज्जनगोष्ठीषु पतिष्यति पतिष्यति॥ अतो हं ववीमि॥ उपाय न हि यत्तु कथमित्यादि।
ततः कुट्टिनोपदेशेन वारुदत्तनामवति कपुत्रं सराजपुत्रः सेवकं वकार। तना सौ सर्वविश्वासकार्येषु नियुते॥ ए
कदा तेन राजपुत्रेण स्नाता नुलिप्तेन कनकरत्नालंकारधारिणोक्तं॥ मया मासमैकं यावन्मोरीवतं कर्तव्यं। तदध्याभ्य
प्रतिरात्रे काकुलीना युवती मानीय समर्प्य॥ सा मया यद्यो वितेन योजयितव्येति॥ ततः सर्वा दत्तस्तथा विधीतः

रु

हेतुः

२५

णीमानीयसमर्पयश्चाप्रकृतः किमयं करोतीति निरूपयति॥ सवतुंगवल्लोयुवतीमस्य शत्रेववस्त्रालंका
रेः संसृज्य रक्षकं दत्त्वा तत्क्षणं प्रस्थापयति॥ अथ वणिक् पुत्रेण तत् दृष्ट्वा यज्ञात विश्वासेन लोभाकृष्टेन चेतसो
त्तवधुरानीयसमर्पिता॥ सवराजपुत्रेण हृदयप्रियां लावण्यवतीपरिज्ञायान्थायनिर्दयमासिं गौमीलितलोः
चनः पर्यं केतया सह निषसाद॥ तदा लोकावणिक् पुत्रं श्रुत्वा लिखित इव किं कर्तव्यतामूढः परं विषादमुपगतः। त
थात्तयापि भवितव्यमिति॥ तद्वचनमवधार्य महताः श्रयेन मुग्ध इव समंथरस्तंजलाश्रयमुत्सृज्य चलितः॥ ते वि
हिरण्यकादयस्तमनुगच्छन्ति॥ ततः केनापि बाधेन काननं पर्यं गता समन्तरः प्रापः॥ प्राप्यरेतं गृहीत्यान्काप्यध
नुषिवश्चात्रमणिक्रमाकुलो व्याधोगृहाभिमुखं प्रयातः॥ अथ ते मृगवायसमूहकाः परं विषादं गतवन्तस्तमनुगच्छे

रामः

२५

युष्म॥ हिरण्यको विलपति॥ एकस्य दुःखस्य न जातदंते गच्छाम्यहं पारमिहार्णवस्यातावद्वितीयं समुपस्थितस्य किं दे
वतर्थावकूली भवन्ति॥ स्वभावयंतु यन्मित्रं नाग्यैरेव हि जायते॥ तदहं विमसौ हार्दमापत्तपिनमुंचति॥ न मातरिनः
कारिदारेषु न चोदयेत्तवात्मनि॥ विश्वासस्तादृशः पुंसां यादकिमत्रे स्वभावजे॥ मुकुर्विचिंत्य अहो मे दुःखं॥ स्वकर्म
सन्तानविवेचितानि कालात्ररावन्ति शुभाशुभानि॥ इहैव दृष्टानि मे येवता निजत्मात्रराणीव दशात्रराणि॥ अथवा॥
इत्थमेवेतत्॥ कथं सन्निहितापायः संपदः परमापदो॥ समागमाः सापगमा सर्वमुत्पादिनं गुरं॥ पुनर्विमुष्य-
अहं॥ शोकाराति नयत्राणां प्रीतिविश्रंभभाजनं॥ केन रत्नमिदं शृङ्गमित्रमित्यक्षरद्वयं॥ किंच॥ मैत्रं प्रीतिरसाः
यनं नयनयोरा नन्दनं चेतसः पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह न वेत्ति मित्रेण तर्ह्यहं॥ ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये दः

हेतुः

२६

व्याजिलावाकुलाते सर्वत्र मिलंति तत्त्वानि कषया वा तु ते षोडश विपत्तयः ॥ इति वक्रविलस्य हिरण्यकः ॥ चित्रांगलघुपतन
कावाह ॥ यावदेवायं व्याधो वनात् न स्यादिति तावत्तं यमावयितुं यत्नं कर्तव्यं ॥ तावेव तुः सत्वरं यं व्याकार्यं मुच्यते ॥
हिरण्यकोक्ते ॥ चित्रांगजलसमीपं गत्वा मृतमिवात्मानं निश्चेष्टुं दर्शयतु ॥ काकश्च तस्योपरि किमपि किमपि वं
चालिखतु ॥ नूनं मनेन लुब्धकेन तत्र कर्तुं परित्यज्य मृगं सार्थिना सत्वरं गन्तव्यं ॥ ततो हं मंथरस्य वन्धनं केन
मि ॥ चित्रांगलघुपतनकाभ्यां शीघ्रं गत्वा तथा लुब्धिते साते स व्याधः आतः पानीयं पीत्वा तरो रधत्वा दुपविष्ट तथा
विधं मृगं पश्येत् ॥ ततः कर्त्तव्यं नादाय सुहृष्टमना मृगादिकं प्रचलितः ॥ अत्रातरे हिरण्यकेनागत्य क्षिप्रं
धरवः सकूर्मसत्वरं जलाश्रयं प्रविवेश ॥ समग्रश्चासन्नं तं व्याधना लोकोत्थाय पलायितः ॥ पुन्यागत्य यावदसौ लुब्ध

रामः

२६

कस्तूरतलमायाति ॥ तावत्कूर्ममपश्यन्न विन्नयत् ॥ अवितमेवैतत्तमा समीक्षत कारिणः ॥ यतः ॥ यो भ्रवाणि परि
त्यज्य भ्रवानि वसेवते ॥ भ्रवाणि तस्य नश्यन्ति ॥ भ्रवनष्टमेव च ॥ ततो सौख्यं कर्मवशात् त्रिराशः कर्त्तुं प्रविशु
धः ॥ मंथरादयश्च सर्वमुक्तवापदः स्वस्थानं गत्वा यथा सुखमास्थिताः ॥ अथ राजपुत्रैः सानन्दमुक्तं ॥ तत्सर्वं तत्प्रति
नः संपन्ना तत्सिद्धवद्समीहितं ॥ विष्णुशर्मोक्ते ॥ एतत्तावद्भवतामनिलखितं ॥ सपन्नपरमपीति मतु ॥ ॥ मि
त्रं प्राप्नुत सज्जनं जनपदे लक्ष्मीसमालम्बतां भूपालाः परियालयन्तु वसुधाशश्च त्वधर्मे स्थिताः ॥ आत्मा मान
सतुष्टये सुकृतिनां नीतिर्नैवोदेववः कल्याणं कुरुतां जनस्य भगवांश्चन्द्रार्द्धदूडामतीः ॥ ॥ इति हितोपः
देशे मित्रलाभप्रथमः कथासंग्रहः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ अथ राजपुत्राः ॥ आर्यमित्रलाभश्रुतत्वा वदन्मात्रि

हेतुः

२७

रिधानी सुहृद्देदं श्रोतुमिच्छामि॥ विष्णुशर्मोवाच॥ सुहृद्देदं शृणुत कथयामि॥ यस्यायमाद्यश्लोकः॥ वर्द्धमा
नो मरुत्तरे होमगे उवृषये वने॥ पिशुनेनाति लुब्धेन जंतुकेन विनाशितः॥ राजकुत्रैरुक्तं॥ कथमेतत्॥ विष्णुश
र्मकथयति॥ ॥ अग्निदक्षिणापथे सुवर्णनगरी नाम नगरी॥ तत्र वर्द्धमानो नाम वणिक् निवसति॥ तस्य सुः
भूतेऽपि वित्रा अपराधं धूतं तिसृषु कानवलोक्य पुनरर्थवृद्धिः करणीयमिति त्वभूत्॥ यतः॥ अथोऽधपश्यतः क
स्य महिमानोपचीयते॥ उपर्युपरि पश्यतः सर्व एव ददति॥ अपरं वा॥ वस्त्रहापिनरः पूज्यो यस्यामि विपु
लेधनं॥ शशिनलुप्यवशोऽपि निर्वनः परिभूयते॥ अन्यच्च॥ अथ वसायिनः सलने देवपरं सा हसावपरिही
नो॥ प्रमदे वहि कृद्धपतिने कृत्ये वगूहितुलक्ष्मीः॥ किंच॥ अलस्य स्त्री सेवासरो गता जन्मभूमिधातस्य॥ सतोः

रामः
२७

षा नीरुत्वं षट्पादाता महत्त्वस्य॥ यतः॥ संयदा सुस्थितं मन्यो नवति स्वस्य यापिय॥ कृतकृत्यो विधिर्मन्ये
न वर्द्धयति तस्य तां॥ अपरं वा॥ निरुत्साहं निरानन्दं निर्वीर्यं मरिचनन्दनं॥ मास्मसी मती नीका विजनयत्यत्रः
मीदृशं॥ तथाप्युक्तं॥ अलब्धं वैवल्लि स्य तल्लब्धं रक्षदपेक्षया॥ रक्षितं वर्द्धयेत्संमृष्टं तीर्थे पुनिक्षिपेत्॥ यतः
॥ अलब्धं मीनि कृतोऽनुयोगादर्थानवाप्तिरेव च॥ लब्धस्याप्यरक्षितत्वे वस्त्वयं विनाशहि जायते॥ अवर्द्धमानश्चा
र्थः कालेन स्वस्य वायोप्यंजने वत् क्षयमेति॥ अनुपयुज्यमानश्च निःप्रयोजन एव वा॥ तथाप्युक्तं॥ धनेन किं
न ददाति नाश्रुते बलेन किं यश्चरिष्यन्न साधयत्॥ श्रुतेन किं योऽपि न धर्ममाचरेत् किमात्मनो यो न जितेन्द्रियो
भवत्॥ अन्यच्च॥ अंजनस्य क्षयं दृष्ट्वा वाल्मीकस्य वसंवयं॥ अवधं दिवशं कुर्याद्दानाद्ययन कर्मसु॥ य

हेतुः तः॥ जलविन्दुपातेन क्रमशः पर्य्यते घटः॥ सहेतु सर्वविद्यानां धर्मस्य वधनस्य च॥ इति संविद्य संजीवकं न
 नृकनामानो वृषभौ धुरिनि योज्यशकं नानाविधं द्रव्यपूर्णं कृत्वा वाणिज्येन काश्मीरं वलितः॥ यतः॥ को
 तिभारः समार्थानां किं दूरं व्यवसायिनां॥ को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनां॥ गच्छतश्च तस्य सु
 सुदुर्गतामि महाराण्ये संजीवको नम्रजानुर्निपातितः॥ तदा लोकवर्द्धमानो वित्तयत्॥ करोतु नाम नीतिज्ञो
 व्यवसायमिति ततः॥ फलं पुनस्तदेवा स्य याद्विधे मत्सि स्थितं॥ किंतु॥ विस्मयः सर्वथा हेयः पुनरुः सर्वक
 र्माणाम्॥ तस्य विस्मयमुत्तरज्यसाध्या सिद्धिर्विधीयते॥ इति संविद्य संजीवकं तत्र परिण्यज्य सर्वमानः पुनश्च
 लितः॥ संजीवकोपि कथं कथमपि खुरत्रयेन नरं कृत्वा कृतः॥ यतः॥ निमग्नस्य योराशौ यद्वर्ततात्यति तस्य च

रामः
 २८

तक्षकेनापि दंष्ट्रस्य आयुर्कर्माणि रक्षति॥ ततो दिनेषु गच्छत्सु संजीवकः स्वेच्छाहारविहारादिलाभेनार
 णानि भ्राम्यं हृष्टः पुष्टांगो बलवान्ननाद॥ तस्मिन् वने वपि गच्छन् कनामा सिंहः स्वभुजोपार्जितराज्यसुखम
 नुभवन्नाले॥ तथा वीरः॥ नाभिषको न संस्कारसिंहस्य क्रियते मृगैः॥ विक्रमाजितवित्तस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता॥
 सचेकदापि पासाकुतितः पानीयं पातु यमुनाकच्छमवातरत्॥ तेन वतत्र सिंहनादनं तु भूतपूर्वमेकालप्र
 लयकालघनगर्जितमिव संजीवके नदीतम आवि। तच्छ्रुत्वा वासोपानीयमपीत्वा सचकितं परिवृत्य स्वस्था
 नमागत्य स्वगतं॥ किमिदमित्यालोच्यं स्तब्धो स्थितः॥ सच तथा विधः करकदमनकाभ्यामस्य मंत्रीपुत्रा
 भ्यां जवुकाभ्यां दृष्टः॥ तं दृष्ट्वा करकमाह हेदमनकः॥ सर्वे करककिमित्येयं मुदकार्यी त्वामी पानीयम

हृत्.

२५

पीत्वा मंदमंदमवतिष्ठते॥ करुकोकते॥ मित्रदमनकममसम्पत्तेन सेवेवनक्रियते॥ किंवनः स्वामिनवे
ष्ठानिहृपाणं॥ यतोऽनेन राशिरिमवधंनिताभ्यामावाभ्यामहः स्वमनुभुतं॥ अपरंवा॥ पश्य॥ सेवया ध
नमिच्छतिः सेवकैः पश्ययत्तुतं॥ स्वातेयं यद्वरीरस्य मूढैस्तदपिहारितं॥ शीतवातातपः केशां सहते योप
राश्रिताः॥ तदंशनापि मेधावीतपस्तत्वा सुखीभवत्॥ एतावन्नमसाकल्पं यवनाय तद्वृत्तिता॥ ये पराधीन
तायातास्तैर्जीवंति केचनः॥ एहिगच्छयतोतिष्ठवदमो नं समाचरायवमासा मुखप्रसन्नैः क्रीडंति धनिना
रिभिः॥ अत्र धैर्यलाभाय पाण्डुरी निरिवत्तयं॥ आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः॥ याप्रकृत्यै
वचयनानियतेभ्यश्चवावपि॥ स्वामिनो वज्रमन्यते दृष्टीतामपि सेवका॥ विशेषतश्च॥ यणामत्युन्नतिहेतो

रामः
२५

जावति हेतोवि मुंचसी पाणात्॥ दुःखी यदि सुखहेतोः को मूढः सेवका दन्यः॥ दमनको वृवीत्॥ मित्रसर्वथा मनसाः
पि नैतद्वक्तव्यं॥ यतः॥ कथं नामनस्यको यत्नतः मन्मथैः॥ अचिरेणैव ये तुष्टाः पूरयन्ति मनोरथान्॥ अ
न्यच्च पश्य॥ कुतः सेवाविहीनानां चामरोद्धतसंपदः॥ उद्धृष्टधवलकुत्र वाजिकारणावाहिणी॥ करुकोकते॥
तथापि किमनेनावापारेणास्माकं॥ यतः॥ अवापारः सर्वथा परिहरणीयः॥ पश्य॥ अवापारं बुद्ध्या वा रं यान
रकर्तुमिच्छति॥ सतथा निहतः शेते कीलोत्पाटी ववानराः॥ दमनकः पृच्छति कथमेतन्ना सो वृवीत्॥ अस्मिन्मग
धदेशे धर्मादण्ये सन्निहितवसुधाया सुभद्रनाम्ना कायस्थेन विहारकारयितुमारब्धः॥ तत्र करपत्रदार्यमाणैकमे
वमप्यकियदूरपाटितखण्डं मध्यकीलके निधाय धृतं॥ तत्र वनवासिमहान्वानरपूथः क्रीडन्नागतः॥ तच्चैकोवा

हेतु. नरः कालदंष्ट्रेरितश्वतंकीलकं हस्ताभ्याधृतोपविष्टः ॥ ततस्तस्य मुक्कद्वयलं वमानं काष्ठद्वयाभ्यन्तरे प्र
 ३० विष्टं। अनन्तरं सहजचंचलतया महता प्रयत्नेन कीलकं माकृष्टवान् ॥ आकृष्टवच्चरित्वा एतद्वयः पंचनभमुपग
 तः ॥ अतो हं ववीमि ॥ अवापरे क्षिन्यादि ॥ दमनको कृते ॥ तथापि त्वामि न श्रेष्ठानि ह्येषां सेवके न कर्तव्यं। क
 रुको वदतु ॥ यः सर्वाधिकारेणा युक्तः प्रधानमंत्री स करोतु ॥ यतोऽनुजीविनापराधिकारे सर्वथा न वक्तव्यं ॥ प
 १५ ॥ पराधिकारचर्चायः त्वामिहिते कथा कुर्याच्च ॥ सविषीदति चित्कारताडितो गर्दभो यथा ॥ ॥ दमनको वद
 ति ॥ कथमेतत् ॥ करुणः कथयति ॥ अग्निवाराणस्यां कर्पूरपटो नासरजकः ॥ सैव कदाचिन्मिरेव वयं कथाकांत
 या सह विरान् कलिके त्वानिर्जरः प्रसुप्तः ॥ तदनन्तरं तद्गृहं प्रव्याण्य प हर्तुं चौरः प्रविष्टः ॥ तस्य प्रांगणे गर्दभो

रामः
 ३०

वदतिष्ठति ॥ कुर्कुरश्चापविष्टः ॥ अथ गर्दभस्त्वानमाह ॥ तव तावदयं व्यापारस्तत्किमिति त्वमुद्येः शक्यं कृत्वाः
 त्वामि न न जागरयामि ॥ कुर्कुरो कृते ॥ मम वियोगस्यापि चर्च किं त्वया कर्तव्यं ॥ त्वमेव जानासि यथाहमेत
 गृह रक्षां करोमि ॥ ततोयं चिरात्रिहृतो ममापयोगं न जानाति ॥ ते अधुना ममाह रदानेपि मन्दादरो यतो विनाः
 विधुरदर्शनं त्वामि नानुजीविषु मन्दादरो भवति ॥ गर्दभो कृते ॥ शृणु वचनं ॥ याचते कार्यकाले यः सकिंभृत्य
 सकिंसुहृत् ॥ भृत्यां संजावयेद्यत्तु कार्य एव सकिं प्रभुः ॥ आश्रितानां भृतो त्वामि सेवायां धर्मं सेवते ॥ पुत्रः
 स्योत्या दनं वैव न सति प्रतिहस्तकाः ॥ गर्दभः सकोपमाह ॥ आः पापीयास्त्वयः स्वामि कार्योपक्षमिव करो
 सि ॥ भवतु यथा स्वामी जागर्तितं मया कर्तव्यं ॥ यतः ॥ पृष्टतः सेवयेदकं जठरेण कृताशनं ॥ स्वामिने सर्वभा

हेतुः
३१

वेन परलोकममायया ॥ इत्युक्त्वा सचित्कारकतवान् ॥ ततः स राजकलेन सचीत्कारं शब्देन प्रबुद्धो निजाविमर्दको
पाडायाय गद्गंल गुडेन ताडयामास ॥ अतो हं वीमि ॥ पराधिकारवर्जमिति ॥ पश्य ॥ यस्मिन्नामन्वषणस्य वि
योगः ॥ सत्त्वामिनि योगवर्जवर्जकियतां ॥ विमृष्य ॥ किन्त्वयत्तयापि न प्रयोजनं ॥ यतः ॥ आवयोत्तावदक्षितशे
षश्चाहारः प्रचुरतिष्ठति ॥ दमनकः सरोजते ॥ कथं परमाहारमात्रार्थी भवान्सेवते ॥ एतन्न युक्तं उक्तं ॥ यतः ॥ सु
हृदामुपकारकारणाद्विषतामप्यकारकारणात् ॥ नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न विभर्ति केवलं ॥ अपिच ॥
यस्मिन् जीवति जीवति वरुवः स तु जीवति ॥ वकोपि किन्न कुरुते चंचास्त्रोदरपूरणं ॥ पश्य ॥ पंचमिर्यति दास
तं पुराणैः कोपि मानवः ॥ कापिलक्षेः कृती कोपिलक्षैरपि न लभ्यते ॥ यतः ॥ मनुजातो समातायां भृत्यत्वम

रामः
३१

तिगर्हितं ॥ पुष्यमोर्थेन तत्रापि सोपि जीवत्सुगत्यते ॥ तथाप्युक्तं ॥ वाजिवाणालोहातां काष्ठपाषाणावाससां ना
रियुर्हृषतो योनामत्तरं मरुद्वरं ॥ तथाहि ॥ स्वल्पत्वाद्युवसावसे कमलिनं निर्ममं समप्यस्थिकं स्वालब्धपरितो
षमेति न भवत्तस्य क्षुधसात्तये ॥ सिंहो जंबुकमं कमागतं मपित्यत्कानि हन्ति द्विपं सर्वं कछुगतोपि वां कृतिजन
सत्त्वानिरूपं फलं ॥ अपरं वा ॥ पश्य ॥ लो गुलं बालनमधश्चरणवपातं भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनैव ॥ स्वापिंड
दस्य कुरुते गजपुंगव लुधीरं विलोकयति वादु शते श्रुंक्ते ॥ किं व ॥ यज्जीव्यते क्षणमापि प्रथितं मनुष्यं विज्ञा
नतिक्रमय शोभिरजगन्मानं ॥ तन्नाम जीवितमिह प्रवदति तत्ताः काकोपि जीवति विरंचवलंच भुंक्ते ॥ अ
न्यत्र ॥ अहितहितवीचार शून्यबुद्धेः श्रुतसमयेर्वज्रमिर्वहिः कृतस्य ॥ उदरपूरणमात्रं केवलेकोः पुरु

हेतुः

३२

वपशोश्चपशोश्चकोविशेषः॥करुकोकृते॥आवातावदप्रधानौतथाप्यावयोकिमनयोविचारंया॥दमनक
पुनराह॥वियताकालेनामात्यःप्रधानतानप्रधानतांवाहनते॥यतः॥नकस्यचित्कश्चिदिरुपमाबोद्धवत्पुका
रोशमिनतःखलोवा॥लोकेगुरुत्वंविपरीतताम्वास्वच्छितान्येवनरन्नयन्ति॥किंच॥आरोप्यतेश्मालाग्रेय
थायत्नेनभूयसा॥निपात्यतेसुखेनाधत्तयात्मागुणादोषयोः॥तद्प्रयत्नायतोस्यात्मासर्वस्य॥करुकोव
दति॥अथनवान्किंबुवीति॥सआह॥अयंतावत्स्वामीपिंगलकःकुतोपिभयात्सचकितंपरिवृत्योपविष्टः
करुकोवुवीति॥किन्नेत्रत्वंजानासि॥दमनकोवदति॥किमत्राविदितमस्ति॥उक्तेच॥उद्विहीतोर्थःपशुनापिबुध्य
तेह्यांश्चनागांश्चवाहंतिबोदिताः॥अनुक्रमण्यहतिपाणितोजनःपरेक्षितेशानफलाभिबुध्यैयः॥तदत्रभय

रामः

३२

प्रजाव असुतेनंप्रजाप्रजावेनान्मीयंकरिष्यामि॥यतः॥प्रजावसदृशंवाक्यं सद्भावसदृशंप्रियं॥आत्मश
क्तिसमंकोपंजो ज्ञानातिसंपंडितः॥करुकोवदति॥सखत्वंसेवानतिज्ञः॥यतः॥अनादूतोविशेषस्तुअपृ
ष्टोवदुभाषते॥आत्मानंमन्यतेपीतिभूपासस्यसदुर्मतिः॥दमनकोकृते॥भद्रकथमहंसेवानभिज्ञः॥पश्य
किमप्यस्तिस्वजावेनसुन्दरंवाप्यसुन्दरं॥यदेवरोचतेयस्मैनवन्नतस्यसुन्दरं॥यतः॥यस्ययस्यहियोजावतो
नस्तेनहितंनरं॥अनुपविश्यमेधावीक्षिप्रमात्मवसन्नयेत्॥अन्यच्च॥कोश्चन्यहमिति कुर्यात्सम्यगादेश
येतिच॥अज्ञानवितथांकुर्याद्यथाशक्तिमहिषते॥अपरंवा॥अल्पकोद्यतिमांप्राज्ञश्चायेवानुगतःसदा॥आ
दित्येवविकल्पेतसराजवसतिंवसेत्॥करुकोकृते॥कदाचित्त्वामनवसरप्रवेसादेवमन्यतेस्वामी॥तोश्चः

३३ वीह॥ अतो वं तथाप्यनुजीविता सान्निध्यमवश्यं करणीयं॥ यतः॥ दोष नीते वनारं नेः का दुर्बल लक्षणां॥ कैरजी
 लभिया ज्ञातघोत्रं न परिहीयते॥ पश्य॥ आशन्नमेव नृपति भजते मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमसंस्तुतम्॥
 प्रायेण भूमिपतयो वमदासताश्च यः पार्श्वतो भवति तं परिवेष्टयति॥ करटकावदति॥ अथ तत्र गत्वा किं
 त्वं वक्ष्यसि॥ स आह॥ शृणु किमं नुरक्तो विरक्तो वामयि स्वामीति ज्ञास्यामि तावत्॥ करटको ववीत्॥ किंतवः
 ज्ञानलक्षणां॥ दमनको वदति॥ दूरादवक्षतां हासं संप्रश्नेच्छादरो नृशं॥ पराक्षपिशुण आधो स्मरणां प्रिय
 वस्तुषु॥ ततो वक्य नुरक्ति दानं प्रीतिवीर्यं॥ अनुरक्तसंलिङ्गानि दोषयि गुणसंग्रहः॥ कासयो यन
 मासानां वर्धनं फलखण्डनी॥ विरक्ते श्वरविक्रानि ज्ञानी यान्मतिमात्ररः॥ एतत्ज्ञात्वा यथा चायं ममायत्ने भ

रामः
 ३३

विद्यति॥ तद्वक्ष्यामि यतः॥ अथायसंदर्शनं जावि यति मुयायसंदर्शनं च सिद्धिं॥ मेधाविनीतिविधिप्रयुक्तं
 पुरस्सरणीमिव दर्शयति॥ करटको कते॥ तथाप्राप्ते प्रसंनेन वक्तुं महति॥ यतः॥ अथाप्रकाशवचनं
 बहस्पतिरपि कुर्वन्॥ आधुना दुधवस्तानं मयमानं वसाश्चतं॥ वमनको वदत्॥ मित्रमात्रेण ज्ञाहमप्राप्ताव
 सारं वचनं वक्ष्यामि॥ यतः॥ आप्युन्मार्गमने कार्यकालात्तयेषु॥ अपृष्टेनापि वक्तुं च भृत्येन हितमी
 कृता॥ यदि वप्राप्तावसरोपि मनुको वमयावक्तुं यत्तदासं त्रित्वमेव ममानुपपन्नं॥ यतः॥ कस्य यतिः
 यनरुतिं यनवलाके प्रशस्यते शक्तिः॥ सगुणात्तेन गुणावतारश्च वर्धनीयश्च॥ तद्विज्ञानुयानी हि
 मां गच्छामि॥ करटको शुभमस्तु यथात्रिपुतमनुष्ठीयतामित्युवाच॥ ततो दमनकः सविस्मयश्च

हेतुः

३४

विंगलकसमीपंगतः॥अथदूरादेवराजासादंपवेशि॥साष्टांगपातंप्रणिपत्योपविष्टः॥राजाह।विराट्ट्यो
सिदमनक॥दमनकोकृते॥नकिंचिदेवपादानांमयाप्रयोजनमाप्तितापिप्राप्तकालेमेवश्यंअनुजीविता
सात्रिधं कर्तव्यमित्यागतोस्मि॥किंतु॥दत्तस्थनिर्घर्षणकेणराजनृकार्णस्थकंदुयनकेनवापि॥तृणेन
कार्यंनवतीश्वराणांकिमंगनवाक्पाणिवतामरेण॥यद्यपिचचिरेणावधीरितस्यमेवुद्धिर्विनाशःश
क्यते॥तदपिन॥यतः॥मणिरुठतिपादेषुकाचशिरसिधार्यतां॥यथेवात्तुनयेवात्तुकाचःकावेम
णिर्मन्त्रिः॥अन्यच्च॥कदर्थितस्यापिहिधैर्यवृत्तेबुद्धिर्विनाशो न हि शंक्नीयः॥अतः॥कृतस्यापित
नूनयातानाधःशिरवायात्रिकदाचिदेव॥देवसर्वथासविशेषेणस्वामिनाभवितव्यं॥यतः॥निर्वि

रामः

३४

शेषंयदा राजासमःसर्वेषुवर्तते॥तदायमसमर्थातांमुत्सारयरीहीयते॥किंच॥त्रिविधाःपुरुषारा
जेनुत्तमाधममधमाः॥नियोजयथेयेवेतास्त्रिविधेष्टेवकर्मास्तु॥यतः॥स्थानएवनिशुन्यतेभृत्या
श्चाभरणानिच॥तहिबूढामणिःपादेषुभ्रवासीतिबुध्यते॥किंच॥कणकभूषणसंग्रहणोचितेः
यदिमणिस्त्रिपुनीप्रणिधीयते॥नचविरोतिनवादिनशोभतेभवति योजयिषुर्वचनीयता॥यथा
॥बुद्धिमाननुरक्तोयमयंजनइहोत्तमः॥इतिभृत्यविवारज्ञोभृत्येरापूर्यतेनृपः॥तथाहि॥अथ
शस्त्रं॥वशास्त्रं॥वहीणावासीनरश्चनारीच॥पुरुषविशेषंप्राप्यभवत्ययोयोग्योऽप्योग्याश्च॥अन्यत्र
अवज्ञानाज्ञाभवतिमतीहीनःपरिजनः॥निततत्तस्याधात्मादुजतिनसमीयबुधजनः॥बुधेत्यः

हेतुः

३५

क्ते राज्ञे न वति न ही नीति गुणवती विपन्ना या नीतौ सकलमवसंशी दति जगत् ॥ अथ परं च ॥ किञ्च क्तेना स
समर्थेन किं शक्तेना प्रकारिणा ॥ नक्तं शक्तं माराज नूना वशतुं त्वमर्हसि ॥ देव अथ परं च ॥ ज नं जनपदानिः
त्यमर्त्तं पत्तिनृपाश्चितं ॥ नृपेणावमतो यत्सु ससंवेरेव मन्यते ॥ विंगलकोशुवीतू ॥ नडदमनकिमेतत्त्वम
स्मदीयप्रधाना मात्य पुत्रस्तमेव यत्र कालं यावत्कुतोपि त्वे लवचना ज्ञागतोसि ॥ इदानीं यथा निमतं कृहि ॥ द
मनको कृते ॥ देवदृष्टा मि किं विदुषोतां ॥ उदकार्थी त्वामी यानीयमपीत्वा किमिति विस्मीत इव निष्ठति ॥ विंग
लो वदतू ॥ नडमुक्तं किं रहवक्तुं ॥ कश्चिद्विश्वा सभूमिरस्ति ॥ शृणु कथयामि वनमिदं अर्घ्यं सत्वा विहितं स
तोस्माकं त्याज्यं ॥ तथा च अतस्त्यार्यो पूर्वशब्दो महान् ॥ शब्दानुरूपेण वतस्य प्राणिनो वनेनापि सुमहत्तम

रामः

३५

वितव्यं ॥ दमनक उवाच ॥ देव अस्मि तावदयं महाभयहेतुः शब्दोस्माभिरप्याकर्णितः ॥ किन्तु सकिमं वीर्यः
प्रथमं भूमि त्यागं युद्धं वोपदिशति ॥ अथ परं च ॥ देवः ॥ नृत्यानामप्युपयोगो ज्ञातव्य एव ॥ यतः ॥ वधुस्त्री भृत्य
वृत्तेत्ये बुद्धेः सत्वस्य चात्मनः ॥ आयन्निकर्षयोषाणो न हे ज्ञानाति सारतां ॥ सिंहो वदति ॥ नडमं महतीं शंको वो
धते ॥ दमनकः स्वगतं ॥ अन्यथा किं त्वं राज्यसुखं परित्यज्यास्मान्न संभाषसे ॥ प्रकाशं कृते ॥ देव यावदहं जीवामि
तावदयं त कर्तव्यं ॥ किन्तुः ॥ करटकादयोऽप्याश्वास्यतां ॥ यस्मादापदप्रतीकारं प्रतीत्या यवलिप्तो ॥ करटगच्छ को
ने दमनकमाह ॥ सहे किं शको प्रतिकारेयं नयहेतुशक्य प्रतीकारोयं ॥ वेत्यज्ञात्वा भयो वसमं प्रतिज्ञायकः
मयं महाप्रसादो गृहीतः ॥ यतः ॥ अनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायं न गृहीयात् ॥ विशेषतश्च राज्ञः ॥ पश्य ॥ य

को

रतु.

३६

स्यप्रशादात्प्राप्तेविजयश्चपराक्रमे॥मृत्युश्चवसतिकोवेसर्वतेजोमयोहिसः॥तथाहि॥वालोपिनावमन्यतो
मनुष्यश्चिभूमिप॥महतीदेवतामेवानररूपेनसंस्थिताः॥दमनकोविहस्याह॥मित्रतूष्णीमांस्व॥ज्ञातमया
जयकारणं॥वलीवर्द्धनतदितत्तत्॥वृषभाश्चास्माकमपिनक्षतः॥किंयुनःसिहस्य॥करुकोकृते॥तय
रेवंतदास्वामित्रासत्तत्रैवकिन्नापरीतिः॥दमनकोवदत्॥यदितत्रैवमुच्यतेतथाकथमयंप्रसादलानःस्यात्॥
अपरंच॥निरपेक्षानकर्तृस्वामीभूतैःकदाचनः॥निरपेक्षंप्रभुंकृत्यःभृत्यस्यादधिकर्णवत्॥॥करुकोकृ
तेकथमेतत्॥दमनकःकथयति॥अस्मद्वुदशिवरनामिपर्वतःमहाविक्रमोनामसिंहः॥तस्येपर्वतकंद
रेमधिशयानेस्यकसराग्रंमूषकश्चित्रति॥ससिंहःकेशराग्रंरुनंउवाकृपितः॥तंविवरान्तंगतंमूषकः

रामः

३६

मलजमानोऽचित्रयत्॥किविधेयमत्रप्रवत्तेवेक्ष्यते॥क्षुडशत्रुर्नवेशस्युविक्रमोनेवलभ्यते॥तमाहत्तुंः
पुरकार्यं॥सदृशस्तस्यसैनिकः॥इत्यालोच्यतेनग्रामगत्वादधिकर्णनामाविडालःस्वकंदरेसारमांसमाहा
रंदत्वाप्रयत्नादानीयंधृतः॥तद्वयास्त्रकोवहिर्नसंचति॥नेनासौसिंहोऽक्षतकेशरःसुखंस्वपितिमूषकः
शयंचयदासौशृणोति॥तदासविशेषमांसमाहारदानेनतंवृडालंसंवर्द्धयति॥अथेकदासमूषकःशुधापी
डितोवाहिस्यरत्नविडालेनप्राप्तोव्यापादितश्च॥अतत्ररंससिंहोयदाकदाविदपितस्यमूषकस्यशयंविरा
नश्चुश्चावतदोपयोगाभावात्तस्यविडालस्याहारदानेमंदादरोवभूत्॥ततोसावाहारविहारात्तुडर्चलादः
धिकर्णोऽवसन्नोऽभवत्॥अतोहंखवीमि॥निरपेक्षानकर्तृव्यवमित्यादि॥ततोदमनककरुकोसंजीवक

हेतुः

३७

समीपंगेतौ॥ तव करटकस्तुतले साधेय मुपविष्टः॥ दमनकोकते॥ अरेष्टव न एषत्वं राज्ञा विंगलकेना
राणां प्राणिपुक्तः सेनापतिः करटकः समाज्ञापयति॥ सत्वरमागच्छं नो वेदितो रन्यात् दूरमयसरे॥ अन्य
था ते विरुद्धं फलिष्यति॥ ततो देशव्यवहारो न भिन्नः संजीवकः स भयं उपसृत्य करटकं प्रणतवान्॥
तथा चोक्तं॥ मतिरेव वलाङ्गरी यसी यदभावे करिणा मियं दशा॥ इति घोषयती वडिष्ठिमः करिणां ह
लिपको हतः कृण्व॥ संजीवको वदत॥ सेनापते किं कर्तव्यमया॥ करटको कते॥ यद्यत्र कामनेति स्था
साक्षितदा देवानां पादारविन्दगत्वा प्रणम॥ संजीवको वदति॥ तदनये वारं प्रयच्छ गत्वा गच्छामि॥ क
रटकेनोक्तं॥ अस्मन्मया शंकया यतः॥ नृणां निनो मूलयति यत्र न भामृदुनि नीचैः प्रणतो निसर्वतः

रामः
३७

॥ समुद्धिता नैव तस्मिन् प्रबोधते महं महत्येव करोति विक्रमं॥ ततस्तौ तं संजीवकं नाति दूरे वावस्तु प्ययि
गलकानिकटंगेतौ॥ तदा राज्ञा सादरं मवलोकितौ॥ प्रणम्योपविष्टौ॥ राजा हृदयसः॥ दमनकोकते॥ दे
वदृष्टः॥ किं तु यदेव न ज्ञातं तथा तन्महा बलसौ॥ देवदुर्मिच्छितं तस्मिन् भूयोपविश्य दृश्यतां॥ शब्दमाः
त्रादेव न भेतयं॥ तथा चोक्तं॥ शब्दमात्रेण भेतव्यं मज्ञात्वा शब्दकारणं॥ शब्दहेतुपरिज्ञाय कुटिनी गौरवं यथा॥
राजा ह॥ कथमेतत्॥ दमनकः कथयति॥ अस्मि श्रीपर्वतमध्ये वसपुराभिधानं नगरं॥ तस्य देशे शिशुः
स शिवरे धंठा कर्णेनाम राक्षसः प्रतिवसति इति जनप्रवादः सदा श्रूयते॥ एकदा घंटा मादाय पलायः
मानः कश्चिच्चै रभित्र व्याघ्रेण व्यापादीतश्च॥ तस्यापि पतिता घंटा वानरे राज्ञा ते च वानराणां घंटाः

हेतुः

३४

वा दयति ॥ ततः स नगरजैः समनुष्ठाः स्वादिता इति प्रतिक्षणं घण्टा वा दयति ॥ अनन्तरं घण्टा कार्णः
कुपितो मनुष्यं स्वादति घण्टा वा दयति तृत्ता जनाः सर्वत नगराय लादिताः ॥ ततः कुडि न्या वि मृष्य मर्क
घण्टा वा दयंतीति स्वयं परिज्ञाय राजा विज्ञापितः ॥ देवयदि धनोपेक्षयति तदै नं घण्टा कार्णं महं साध
यामि ॥ ततो राजा धनं दत्तं ॥ कुडि न्या वस एउ पूजा गणपतौ श्रावा यं गौरवं दर्शयती वस्त्रं वानरायि य फला
न्या दा यवणं पविश्य फलान् वकीर्णानि ॥ ततो घण्टं परित्यज्य वानराः फला श्रावा व मुमुः ॥ कुडि नी घण्टा गृही
त्वा समागता सकल लोक पूज्या भवन् ॥ अतो हं ववीमि ॥ शब्दनात्रेण ते तव्यमिति ॥ ॥ ततः संजीवक आः
नीयं दर्शनं कारितः पश्चात् तत्रैवा न्या श्रित सामान्येन विरं निवसति ॥ अथ कदाचिन्नसिंहस्य आतातत्रः

रामः

३४

कार्णो नाम सिंहस्य मागतः ॥ तस्यातिथ्यं कृत्वा पविश्यि गलकलदाहाराय यमभूत् हं वसितः ॥ अत्रा तरे
संजीवको कृते ॥ देवा हत मृगानां मांसक ॥ राजा हृदमनक कार्णकौ जानीतः ॥ संजीवको कृते ॥ तत्तायती
किमस्मिना त्तिवा ॥ सिंहो विहस्यारु ॥ नास्त्यवतत् संजीवको वदति ॥ ताभ्यां कथमेतावत्मा संखादिते ॥ राजा ह
स्वादितव्ये पितमवधीरितं व ॥ प्रत्यहमेव क्रमः ॥ संजीवको कृते ॥ कथं तद्देवपादानां अगोचरेण वक्रियतो
राजा ह ॥ अथ किं ॥ संजीवको वदतु नैतद्विदितं ॥ तथाप्युक्तं ॥ नानिवेश प्रकृष्टीत भृत्यः किं विदपि स्वयं ॥ काय
माप्युत्तीका रादन्यं जगती पते ॥ अन्यच्च ॥ कमण्डलुपमा मात्यस्तनुत्यावकुश्रह ॥ नृपतेः किं क्षणे मूः
र्षा दरिद्रः किं वराटकः ॥ अथ रं व ॥ तस्यां यस्यां सदा श्रेयो यः का किन्यापि वर्द्धयेत् ॥ कौषं कोषोपतः प्राणाः

हेतुः
४०

॥ अलितावदेवं यदेतौ सर्वथा नमनवचनकरो ॥ तत्र कर्णे कृते ॥ एतच्च सर्वथा नुचितं ॥ यतः ॥ आज्ञा नंगो न
रन्मणां न क्षमेत सुतानपि ॥ विशेषः को नुराजश्चराज ॥ शिवागतस्य च ॥ विशषतश्च ॥ तत्करेभ्यो नि युक्तेभ्यः श
त्रुभ्यो नृपवल्लभात् ॥ नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजारक्षेत्स्वितेव हि ॥ ज्ञातः सर्वथा स्मद्वचनं क्रियां ॥ आहाराद्य
स्मान्निः कृत एव ॥ अयं संजीवको शस्य नक्षो भक्तो १ याधिकारे नियुज्यतां ॥ तथा नुष्ठिते सति ततः पिंगलक
संजीवकयोः सर्वबंधुभृत्यपरित्यागेन महाताम्रहेन कालो वर्तते ॥ ततो नुजीविनामप्याहारदानशेषित्यदः
श्रितात् ॥ दमनकः करुकाव न्योन्यं चितयत् ॥ तथा चोक्तं ॥ स्वर्गरेखा महं स्यत्वा वद्वात्मानं च दृष्टिका ॥ आदित्सु
श्चमणिं साधुः स्वदोषादुःखिता इमे ॥ करुको ब्रवीत् कथमेतत् ॥ दमनकः कथयति ॥ अतिकंचनपूरताः

रामः
४०

ग्रीनगरे वीरवरो विक्रमानाम राजा ॥ तस्य धर्माधिकारणात् कश्चिन्नापि कवध भूमिं नीयमानः ॥ केदर्यकेतुना म्ना प
रिवाजकेन साधुद्वितीयेन नायं वध्य इत्युक्त्वा वस्त्राजले धृतः ॥ राजपुरुषा उचुः ॥ किमिति नायं वध्यः स आह ॥ क्रय
तां स्वर्गरेखा महं स्यत्वादिपठिते तस्मात् ॥ कथमेतत् ॥ परिवाजकः कथयति ॥ अहं सिंहलद्वीपनाम्नो द्वीपस्य
नृपतेर्जीमूतकेतो पुत्रं केदर्यकेतुः ॥ अथेकदा केलिकानना पस्थितेन पोतवणिकमूखात् अतन्मया यदत्र स
मुद्रमधो बभूव दृष्ट्या मा विभ्रतः कस्य तस्मिन् लेमणि कीरणावली कर्पूरपर्यं को स्थितः ॥ सर्वलंकारभूषिता लक्ष्मी
री ववीणा वादयन्ती कंन्या काचित् दृश्यते इति ॥ ततो हंतव्या तव वणिजमादाय कार्णधारं पोतमारुह्य तत्र गतः ॥ अ
नन्तरं तत्र गत्वा ईमन्ना सामयावलोकिता ॥ ततस्तस्मावण्य पुण कष्टेन मया पितृपुत्रात्कृतं यत्कृतः ॥ तदनंतरं कः

हेतुः

४१

न कपटं न प्राप्य स्वर्णं प्रसादे तथैव पर्यंकावस्थिता विशाधरी निरुपास्यमाना मया सा वलोकितयाप्येहं दूरा
देव दृष्ट्वा सखी प्रस्थाप्य सादरं संजावितः ॥ ततः सख्या च मया दृष्ट्या व्याख्यातं । एषा कन्यार्यके सिनामौ वि
शाधरचक्रवर्तिनः पुत्री रत्नमंजरी नाम । अथ हते गन्धर्वविवाहे तया सह सममानस्तत्राहं सुखं तिष्ठामि ॥ त
त एकवारं हसितोक्तं ॥ त्वामिदं स्वेच्छुया सर्वमिदमुपमोक्तं यमेवा तु विव्रगता स्वर्णलेखानामविशाधरीः
न कदाचिदपि मृच्छया पश्चादुपयात कौतुकेन सा स्वर्णलेखामयात्मने स्थिता तया च विव्रगता यप्यहंतथा क
त्वा चरणपद्मे नाहतः ॥ यथागत्य सौराष्ट्रे पतितः ॥ अथ दुःस्वार्तो हं प्रवर्जितः । यथिवी श्राम्यन्निनगरीममु
प्राप्तः ॥ अथवा तिका त्रदिवसे गोपगृहे प्रसुप्तः सत्रयशं ॥ पदोषसमये सुहृदा यानकायागतः संगोपः स्वः

रामः
४१

तद्धं दूत्या सह मंत्रयन्ती न पश्यत् ॥ ततः सा गोपी ताडयित्वा तं भेदं द्वा सुप्रगाततो रवेरसावेतस्य नापि त
स्य बधूदूती पुनस्तं गोपी मुवाच ॥ तव वियोगात्तदग्नौ सौ मुमुर्षु वर्जते महाभुजाव । तदहमत्रात्मानं वक्षोति
ष्ठामि । त्वेव गता तं संजाप्य सत्वरमत्रा गच्छतया नुष्ठिते सति संगोपः प्रवृद्धोऽवदत् ॥ इदानीं जारात्रिकं न
यासि ॥ ततो यदा सो न किंचित् कृते ॥ तदा दर्प्यात्ममवचसा सुप्रतात्रमपि न ददासं तुल्ला प्रकृष्य ते न गोपे
नास्या नासिकां छिन्वा सुखं ॥ तथा गता सा गोपी दूतां मयि कृत्य कावार्ता ॥ अनया दूत्याक्तं ॥ पश्य ॥ सुखं मे
वाज्ञां कथयति ॥ अनन्तरं सा गोपी तथा वक्ष्यात्मानं स्थिता ॥ इयं वदूती तां छिन्नां तां नासिकां गृहीत्वानि
जगृहं प्रविश्य स्थिता ॥ ततः प्रातरनेन नापितेन क्षुरजा एं यावितो सति क्षुरमेकं प्रादात् ॥ पश्चादयं

हे. उ.

४२

नायिकः कुपितः॥ सुरेंद्रदेवगृहे निक्षिप्तवान्॥ अथ कतात्ता रावयं विनायराधेन ममानेव नासिका
किनेत्युक्ता धर्माधिकरणमागतवती॥ सावगोपीतेन गोयेन पुनः पृष्ठे वाच॥ अरे पापको मां महासती
विरूपितुं समर्थः॥ किमन्येत्॥ मम व्यवहारमष्टौ लोकपाला जानन्ति॥ किंच॥ आदित्यवद्रावनिज्ञानसौव्यौ भू
मिरायो हृदयं जमश्च॥ अहश्चरात्रिश्च उभे च संशो धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तिं॥ यश्च मे ममुखं॥ ततो यावदसौ
गोपः प्रदीपमादाय तन्मुखं पश्यति॥ तव दक्षतमुखमवलोकात् तद्वरणयोः पतितः पश्चाद्यमासे स्वाधुरेत द
त्तामपि शृणुतः॥ अयं स्वगृहान्निःसृता द्वादशवर्षे मम लयोपकण्ठादिना नगरीनागतः॥ अत्र वैश्या गृहसु
प्तः॥ तत्र कुट्टिन्या गृहे द्वारिस्था पित काष्ठघटितवेतालस्य मूर्ध्नि रत्नमेकमुक्लृष्टमात्त॥ तदन्तर्लुब्धेनानेन

रामः

४२

साधुनारात्रा उत्थाय हस्ते यदारत्ने दत्ततप्येव तेन वेतालेन सूत्रसंचरितेन वा कुम्भां पीडितः॥ सन्नार्त्त
नामयं वकार। पश्चादुत्थाय कुट्टिन्यात्कं। अत्र मलयोपकण्ठादागतोसि। तत्सर्वरत्नानि प्रयच्छ मोचेदने
नमत्यक्न्योसि॥ इत्यमेवायं वदकः॥ ततोऽनेन रत्नानि समर्पितानि॥ अधुना यमपि हृत सर्वभ्यो
स्मा सुमिलितः॥ इतः सर्वराजपुरुषैः श्रुत्वा न्यायः प्रवर्तितः॥ अतो हं च वीमिस्वर्गात्वा महं स्युः कृत्याः
दि॥ अतः स्वयंकृतो यंदोषः॥ अत्र विलपनेन पिनोचितं॥ क्षणं वृमिष्य॥ मित्रसे हस्व यथा मया सोः
हृद्यमनयोः कारितं तथा मित्रनेदोपिमया कार्यः॥ यतः॥ अतथ्यान्यपितथ्यानि दर्शयंतीति येशलात्
समनिमोत्रतानीव विव्रकर्मदोजनाह॥ अपरं॥ उत्पन्ने शुचकार्येषु मतिर्यस्य महीयते॥ सनिमर

हेतुः

४३

ति दुर्गतिनिगोपीजारदयं यथा ॥ करटकः पृथुति कथमेतत् ॥ दमनकः कथयति ॥ अतिद्वारवत्यां नगः
र्यां कस्य विज्ञेयस्य वधुर्बधकी ॥ सा गामस्य दण्डनायकेन तत्पुत्रेण च संरमते ॥ तथा चोक्तं ॥ नास्ति मृष्यतिः
काष्टानां मायगतं महोधि ॥ नात्र कस्य सर्वभूतानां नृपसंतापमलेचना ॥ ॥ अन्यत्र ॥ नदा
नेन नमानेन मार्जवेन न सेवया ॥ न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा किमपि भ्रियः ॥ कदा कदा चित्स्वादण
नायके पुत्रेण रममाणं तिष्ठति ॥ अथ दण्डनायको व्याहृतः ॥ तदृष्ट्वा तत्पुत्रं कुसुसेधत्वा दण्डना
यकेन सेमत्तैवाकीडतः ॥ अनंतरंतस्या भर्ता गोपः समागतः ॥ तमाहो क्य गोप्योक्तं ॥ दण्डनायकत्वं
लगुडं गृहीत्वा कोपं दर्शयत् ॥ सत्वरं याहि तया तेना दुष्टितेन गोपालेना गत्य भार्या पृष्ट्वा केन काः

रामः

४३

र्याणां च दण्डनायकः समागतः ॥ साकृते ॥ अयं केनापि कारणेन पुत्रस्योपरि कुदः ॥ सवमार्यमाणो ॥
१ त्रागत्य प्रविष्टः ॥ मयापि कुशूले निक्षिप्य रक्षितः ॥ पित्रावाविष्यमाणो वृहेन दृष्टः ॥ अतो यं कुदः ॥
एव गच्छति ॥ ततः सातपुत्रं कुसूलादवतार्य दर्शितवती ॥ तथा चोक्तं ॥ आहारो हि गुणाः स्त्रीणां बुद्धितासां
चतुर्गुणाः ॥ षड्गुणो वावशायश्च कामश्च गुणः स्मृतः ॥ ॥ अतो ह्यवमीमि ॥ उत्पन्नेषु च कार्येष्वि
त्यादि ॥ करटकोकृते ॥ अस्त्येवं कित्वनयोर्महात्रि सग्नस्त्रेहः ॥ कथं नैदयितुं शक्यः ॥ दमनको वदति ॥
उपायक्रियतां ॥ तथा चोक्तं ॥ उपायं न हितं कुर्वन् न तं कुर्वन् पराक्रमैः ॥ काकी कण कस्त्रेण कृष्णसर्वेनः
पातयेत् ॥ करटकः पृथुति कथमेतत् ॥ दमनकः कथयति ॥ कस्मिंश्चित्तरौ वायं सदम्यतीति वसतः ॥ त

हेतु.

४४

यो आ यत्पानितवत रुको ऽरावस्थित कृष्णसर्व शखा दितानि ॥ ततः पुनर्गर्भवती वायसो कृते ॥
स्वामिन्यज्जतामयंत रुः ॥ अत्रैतस्मान् कृष्ण्यो दावयोः सत्तेः कदापि वृद्धिर्न विद्यति ॥ यतः ॥ दुष्टा
नार्या शंभित्रं भृत्या श्रोत्ररदायका ॥ ससर्पे वगृहे वा सो मृत्युरेव न शंसयः ॥ वायसो कृते ॥ पियननेतव्यः
बारं वारं मये तस्य महापराधः सादं ॥ वायस्याह ॥ कथमेतेन वलवता सार्धं भवान् विग्रहीतुं समर्थः ॥
वायसोऽब्रवीत् ॥ असमनया शंकया यतः ॥ बुद्धिर्यस्य वलं तस्य निबुद्धस्तु कृतो वलं ॥ यश्यसिंहं मदीनम्
तं शशकेन निपातितं ॥ वायस्याह ॥ कथमेतत् ॥ वायसः कथति ॥ अस्मिन् नराभिधानपर्वते दुर्दृष्टः
नामसिंहः ॥ स च सर्वदा यशुवधं विदधान एवास्मे ॥ ततः सर्वेः पशुनिर्मित्वा सिंहो विज्ञप्तः ॥ किमिति स-

रामः
४४

र्वपशुवेदः क्रियते ॥ वयमेव जवदाहारार्थं प्रत्यहं भैकैकं पशुं दिकयामः ॥ सिंहो नोक्तमेव मत्तु ॥ ततः
प्रभृत्यैकैकं पशुं न क्षयन्नास्मे ॥ अथ कदा विदुः शशकस्य कस्य विद्वारः समागतः ॥ सो विज्ञयेत् ॥
त्रासहेतो विनितस्तु क्रियते जीविता शया ॥ पंचत्वं वगमिष्यामि किं सिंहानुनयनमे ॥ तस्मिन् मन्दपुप
गक्रामि ॥ ततः सिंहो पि क्षुधा पीडितः कोपात्तमुवाच ॥ कृतस्त्वं विलं वादागतासि ॥ सोऽब्रवीत् ॥ ना
हमपराधा पथि सिंहान्नरेण वलाकृतः ॥ स नूपुन रागमना यस्य यं कृत्वा स्वामिनि संनिवेदयितुमा
गतः ॥ सिंहस्योपमाह ॥ सत्वरंगत्वा दर्शयतं कः स डरात्मा तिष्ठति ॥ ततः सं गृहीत्वा शशको गंभीरक
पंगतः ॥ तत्रागत्य पश्यतु स्वामीत्युक्त्वा तस्मिन् कृपणलेतस्यैव सिंहस्य प्रतिमां विम्बं दर्शितवाक्यत

हेतुः
४५

तोसोदर्याधानः कोपात्तस्यापर्याप्तानं निक्षिप्य पचतंगतः॥ अतो हं वीमि॥ बुद्धियस्य वलंतस्य न्या
दि॥ वायस्याह॥ अतं मया सर्वं यथा कर्तव्यं कुरु॥ वायसो वदत॥ अत्रा सने सरसि रातः पुत्रः सततमा
गत्य स्नाति॥ तदंशं दत्तं तारित कणकसूत्रं वचा वृत्ता नीयास्मिन् कोटरे वरिष्यसि॥ अथ कदा
विस्त्रातुं जलं प्रविष्टे राजपुत्रे वायस्या तदनुष्ठितं॥ अपकनकसूत्रा नुसारण पुष्टेः पुरुषेः कोटरे
निरूप्यमाने सति कृष्णसर्पेऽदृष्टो व्यापादितश्च॥ अतो हं वीमि॥ उपायमहि यक्षुमित्यादि॥ करठ
को वदति॥ यथेवं तदा गच्छ शिवाले पत्न्यः सन्तु॥ यतः॥ गम्यतामर्थं सा भ्रातृक्षेमाय विज्ञया यच॥ शत्रुः
पक्षविना शाय पुनरागमना यच॥ ततो दमनकः पिंगलसमीपं गत्वा प्राणमोवाच॥ देव॥ आभ्ययिकं मन्य

रामः
४५

मान आगतोसि॥ यतः॥ अपशुमार्ग गमने कार्यं सत्त्वा कालात्ययेषु च॥ कल्याणं वृत्तं न कुर्याद
दृष्टो विहितो नरः॥ अन्यत्र॥ भोग्यस्य ताजतं राजा न राजा कार्यं भाजनं॥ राजकार्यं परिधंसा मंत्री
मंत्री दोषेण लिप्यते॥ तथा हि पश्य॥ अमात्या नामेव क्रमः॥ वरं प्राणपरित्यागं शिरसो वापि कर्तुं न॥
ननु त्वामिपदा वा विपातकको रूपं प्राणं॥ पिंगलकः तादरमाह॥ अथ न वा किंतु वक्तुं मिच्छति॥ दमनको
कृते॥ अयं तावत्संजीवकस्य कोपरि न सदृश व्यवहारी॥ तथा च॥ मत्सन्निधाने त्वामिदः शक्तिव्यनिन्द्यः
कृत्वा राज्यमेवाभिलषति॥ एतच्छ्रुत्वा पिंगलकः स नयं ताश्चर्यं तूष्णीं स्थिता॥ दमनकः पुनराह॥ देव सर्व
मात्यपरित्यागं कृत्वा त्वया एक एवायं सकलकार्यं धिकारी कृतः॥ अयं च महान्वोषः॥ यतः॥ अन्यच्छ्रुते न मंत्री

हेतुः

४६

णिपार्थिवे च विष्टम्यपादावुपतिष्ठते श्रीः सास्त्री स्वभावादमनाजरस्य तयो द्वयोरकतरं जहाति ॥ अ
परं च ॥ एकं भूमिपतिः करोति स विवराज्य प्रमानं यदा तं नो हाकुयते मदः स वमदास्येन निर्विश्रिते नि
र्विन्नस्य पदं करोति हृदयतस्य स्वतंत्रे स्य हा स्वातंत्र्यं स्य हयाततः स नृपतेः प्राणांतिकं क्लृप्तति ॥ अन्यच्च
विषदग्धस्य भुक्तस्य दत्तस्य च हितस्य च ॥ अमात्यस्य बहु हस्य मूलाङ्कुराणि सुखं ॥ यः कुर्यात्स विवाय
नां श्रियं तद्यसने सति ॥ सा भवर्जगती पालः सीदत्संचारिकैर्विष्णा ॥ विशेषतश्च ॥ सदा यत्पामसा
अस्यात् ॥ समृद्धः सर्व एव हि ॥ सिद्धानामयमादेशः कश्चिच्चित्रविकारिणी ॥ सच सर्वकार्येषु स्वेच्छा
तः प्रवर्तते ॥ तदत्र प्रमानस्यामी एतच्च ज्ञानामि ॥ न सोऽस्ति पुरुषलोके यो न कामयते श्रियं ॥ परस्य पुव

रामः

४६

तीरम्यां साकांक्षानेक्षते श्रथयः ॥ सिंहा विमृष्याह ॥ न डय श्रथेवं ॥ तथापि संजीवके मम म हान् स्नेह
पश्य ॥ कुर्वन्नपि व्यलीकानियः प्रिय प्रिय एव सः ॥ अनेक दोष दुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभ ॥ अप
रं च ॥ अप्रियान् अपि कुर्वाणो यः प्रिय प्रिय एव सः ॥ दग्धमग्नि रसारेऽपि कस्य व न्हावनादरः ॥ दमन
कः पुनराह ॥ देवस एव दोषः ॥ यतः ॥ यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुराशोपयति पार्थिवः ॥ सुतेनात्ययुदासीने स
रक्षादियते जनः ॥ शृणु देव ॥ अप्रियस्य प्रियस्य परिणामाविरोधिनः ॥ वक्राश्रोता वयत्रातिरमंते तत्र
संपदः ॥ त्वया व मूलभृत्या नयोऽस्याः श्रमागंतुः कयुरक्तः ॥ एतच्चावुचितं कृतं ॥ यतः ॥ मूलभृत्योऽपराधेन ना
गंतुप्रतिमानयेत् ॥ नातः यदुतरोऽन्योऽस्ति राज्ञे दकरो मतः ॥ सिंहे कृते ॥ किमाश्चर्यं ॥ मया भयवाचा दत्त्वाः

हेतुः

५७

नीतः संवर्धितश्चातक्यद्रुत्यतिदमनकोवदति॥ देवा दुर्जनाप्रकृतिं याति सेवमानोऽपि नित्यशः स्वेद
नाभ्यंजनोपायैः श्रुतमिव न मितं॥ अन्यच्च॥ वर्कनं वाप्यसम्मानं खलानां प्रीतयुक्तः॥ फलं त्य मृत
सेकेपि न पथ्या निविषद्रुषाः॥ अतो हं वीर्यी॥ अचुष्टोऽपि हितं कुर्याद्यस्य नेक्यपराभयं॥ अरुण एव स
तां धर्मो विपरीतो मतो न्यथा॥ तथा चोक्तं॥ सस्त्रिग्वोऽकुशसविचारयति यस्तत्कूर्मयन्निर्मसं सास्त्री यानूवि
धायनी समतिमान्यः स द्विरभ्यर्च्यते॥ सा श्रीर्यो नमदं करोति समुखी यस्तस्मै मुच्यते॥ तस्मिन् यदयं त्रणं
सपुरुषो यः सिध्यते मे द्वियैः॥ तद्यदि संजीवय सनादितो विज्ञापितोऽपि खामी न निवर्तते तदा भृत्ये
न दोषः॥ तथा च॥ नृपः कामासक्तो न गणयति कार्यं न च हितं यथेष्टं स्वच्छन्दं प्रविवरति मत्तो गजः

रामः
४७

वाततो मानायात ४ सपत्नितियदा शोकगहने तदा भृत्ये दोषां क्षिपति न निजं वेत्यविनयं॥ पिंगलकः स्व
गतं॥ न परस्य प्रवादेन परेष्ठां दण्डमाचरेत्॥ आत्मना वगमं कृत्वा वधीयात् पूजयेदपि॥ तथा चोक्तं॥ गुणः
दोषावनिश्चित्य विधिराहै ग्रे निग्रहः॥ सनाशाय यथा न्यतो दर्व्या सप्यसुरवेकरः॥ प्रकाशं कृते॥ तर्हि
संजीवकः प्रत्यादिशतां॥ दमनकः स संव्रमं आह॥ देव॥ मामेव मेतावता संव्रमे दाजायते॥ तथा चोक्तं॥ मं
त्रवीजं मिदं पक्वं रक्षनीयं यथा तथा॥ मना गपि न भिद्येत् तन्नित्रं ह्येतन्नरो हति॥ किंच॥ मंत्रो याधरवाधीरः
सर्वं गोः संवृत्तेरपि॥ विरत्र सह ते स्थातुं परेभ्यो न देशंकया॥ यच्चासौ दृष्टः दोषोऽपि दोषं निवर्तय
धातवाः क्षदती वा नुचितं॥ यतः॥ सकृदुष्टं पुनः सधातुमिच्छति॥ समृत्युमेव गृह्णातिः

हनु.
४८

गर्भमेवरीयथा॥ अन्यच्च॥ अतदुच्यते यो मित्रं पुनः सर्वोन्नयकरः किल॥ शकुनिं सकलारश्च दृष्ट्वा तत्र
व भ्रूयते॥ ॥ सिंहो ब्रवीत्॥ जायतां तावकि मस्माकमहो कर्तुं समर्थः॥ स आह॥ देवैर्नैवं॥ अंगा
ङ्गि जावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यं निर्णयः॥ पश्यति हि नमात्रेण समुद्रा व्याकुलीकृतः॥ सिंहः पृच्छतिः
कथमेतत्॥ दमनकः कथयति॥ समुद्रतीरे द्दि हि नदं पती निवसतः॥ तत्र द्दि हि जीवा सन्नपुसवो नर्त्ता
रमाह॥ नाथ पुसवो गं निभृतं॥ स्थानमन्विष्यतां॥ द्दि हि नो वदत॥ नन्वि दमवस्थानं॥ सा इव ब्रवीत्॥
समुद्रवैलाया व्याप्यते स्थानमेतत्॥ सो इव ब्रवीत्॥ नडे किमह निरंगत्नेन स्वगृहावस्थितः॥ समुद्रेण
विगृहीतव्यं॥ द्दि हि जीविह स्यात्॥ स्वामिन् त्वया समुद्रेण बभूव हत रम्॥ अथवा॥ इः स्वमा मि परिच्छे

रामः
४८

तु मेवं योगो न वेति वा॥ अस्ति इत्यस्य विज्ञानं सकलं ह्युपिन सीदति॥ ततः स्वामि वचनान्तेव सा प्रसूता स
मुद्रेण पितृशक्तिं जिज्ञासार्थं तदग्रेण्यप हतानि॥ द्दि हि जीशो कार्त्ता नर्त्तारमाह॥ नाथ कथं पति
तं तान्य एतानि मे नृणां॥ द्दि हि नो वदत॥ पियमा नैषी॥ इभ्युक्ता पक्षिणा मेलकं कृत्वा पक्षि स्वामि नो ग
स्य समीपंगतः॥ त इव नमा कण्य ग हृत्सता स्वप्रभुर्नगवान्ना रायणः सृष्टि स्थिति प्रलय हेतु विज्ञप्तः॥ ततो न
गवदाज्ञा मोहिनि धाय समुद्रेण तान्य एतानि समर्पितानि॥ अतो हं ब्रवीमि॥ अंगाङ्गि जावमज्ञात्वा त्वयादि॥
एजाह॥ कथमसौ मया ज्ञातव्यो डो ह बुद्धिरिति॥ दमनकः कथयति॥ यदा सो अंगाङ्ग गृहहराणि मुखश्च कित
इवो गच्छति॥ तदा ज्ञास्यति स्वामी॥ एवमुक्त्वा संजीवक समीपंगतः॥ तत्र गतश्च मन्दमन्दमुपसर्पन् विस्मितमि

हेतु.

४२

वात्मानमदर्शयन् ॥ संजीवकेन सादरं उक्तं ॥ अडकुशलां दमनको कृतौ ॥ अनुजीविनां उक्तः कुशलां यतः ॥
संयत्तस्य पराधीनां तदा विन्नमनिवृत्तं ॥ स्वजीविते च विश्वासो मेकां ये राजसंश्रिताः ॥ अन्यच्च ॥ कोऽर्थान् प्रा-
प्य न गर्वितो विषयिणः कस्याप्यदोस्तं गताः स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ॥ कः ॥
कालस्य न गोवरात्तरगतः कोऽपि गतो गौरवं को वा दुर्जनवागुरा सुपतितः क्षेमं न यातः पुमान् ॥ संजीवः
केनोक्तः ॥ सखे कुहि ॥ दमनको व्याह ॥ किं वीमिमन् न नायः ॥ पश्य ॥ यथा समुदे निमज्ज लब्ध्वा सप्यावलंबनं ॥
नामुंचति न वा दत्ते तदनुभोस्मि संप्रति ॥ यतः ॥ एकत्र राजविश्वासे न श्यन्न न्यत्र वा भवः ॥ किं करोमि कु-
कुमि पतितोऽहः त्वसागरे ॥ इत्युक्त्वा दीर्घनिःश्वासा पविष्टः ॥ संजीवको कृतौ ॥ तथापि स विन्नमनिवृत्तमनोः

रामः
४२

गतः ॥ उच्यते ॥ दमनकः सुनिवृत्तमाह ॥ यद्यपि राजविश्वासे न कथनीयं तथापि न तान् स्मदीय प्रत्यया-
दागतः ॥ स्थितश्च ॥ न त्वया परलोकार्थिना वश्यं तव हितमाख्येयं ॥ शृणु ॥ अयं स्वामी तवो पूरिविहृतबुद्धिः
रहस्यं वक्ति च ॥ संजीवके मेव हत्वा स्वपरिवारं तर्पयामिति ॥ एतच्छ्रुत्वा संजीवकः परविषादमुपेतवान् ॥ दमनकः
पुनराह ॥ अलं विषादेन प्राप्ता संकार्यमनुष्ठीयतां ॥ संजीवकः क्षणं विमृष्य सुदुःखं त्विदमुच्यते ॥ दुर्जनग-
म्या नार्थं प्रायेण यात्र भृशवति राज्ञा ॥ कृपणानुसारि च धनं देवो गिष्ये दधिवर्षि च ॥ स्वगतं ॥ न किमेतद्विचिंत्यं ॥
न चेत्ते तद्व्यवहारं विनोक्तुं न शक्यते ॥ यतः ॥ कश्चिदत्र अयं सौंदर्यं दत्ते सो नाम सज्जनः ॥ प्रमदात् सो वनं गतः स मरी-
नासमिवांजनं ॥ किमेतत् ॥ आराध्यमाना नृपतिः प्रयत्नान्नतो वषायाति किमत्र वित्रं ॥ अयं स्वपूर्वः प्रतिमावि-

हेतु.

५०

शेषो यः सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ तदयमशक्यार्थः प्रमोयः ॥ यतः गानिमित्तमुदिश्य हि यः प्रकृष्यति कुर्वन्स
तस्यापगमे प्रसीदति ॥ अकारणैर्द्विषमनो हि यस्यैव कथं जनसं परितोषयिष्यति ॥ आह वा किं मया वक्तुं
राज्ञः ॥ अथ निर्मिमित्तापकारिणो हि राजानेः ॥ दमनको कृते ॥ एवमेतत् शृणु ॥ विज्ञेयः स्त्रिंशैरुपकृतम
पिद्वेष्यतामेति किंचित्साक्षादनेरप्यकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति ॥ ५० ॥ प्रोक्षेत्वा नृपतिमनसां नैकनाथाश्च
यानां सेवाधर्मः परमगहनं योगिनामप्यगम्यम् ॥ अन्यच्च ॥ कृतशतमसत्सु नष्टं सुभाषितशतं वनमृगमु
धेषु ॥ वचनशतः न वचनकरे बुद्धिशतमचेतने न छं ॥ किंच ॥ वन्दनतरुभुजंगजलेषु ॥ कमलानितत्रचरा
हाः ॥ गुणघातिनोपिवरवलाभोगनसुखान्यविघ्नानि ॥ अयं तावत्त्वामीवाग्मधुरो विषहृदयो मया ज्ञातः

रामः
५०

यतः ॥ दूरादुद्धितपाणि रार्द्धनयनः प्रोक्ष्य सितार्द्धसनो गाढासिङ्गनतत्परः प्रियकथा प्रश्नेषु दत्तादरः ॥ अं
तर्गुद्विषो वहिस्मधुमश्च आतीव मायो यदुः कोना मायमपूर्वनाटकविधियं शिक्षितो दुर्जनं ॥ तथा
हि पश्य ॥ यो तो दुस्तरवारिराशितरणो दीपो ध्वकारागमे निर्वर्तिते व्यजनं मदाध्वकरिणां द्वियो वशात्प्रशृणि
॥ इत्थं तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नापायचित्ताकृता मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि ज्ञानो यमः ॥ सं
जीवको कृते ॥ कलं नोः कथमहं शस्य नक्षः सिंहे नियतितः ॥ पुनर्विचिंत्य न जाने केनायं ममोपरिरा
जाविकारितः ॥ नेदमुपगताज्ञाश्च सदा भैतव्यं ॥ यतः ॥ मन्त्रिणा वृथिवीपालचित्तं विद्यद्वितं कचि
त् ॥ वल्यं स्फटिकस्यैव कोहिसंधातुमीश्वरः ॥ अन्यच्च ॥ वसुं च राजते जश्च हयमेवातिनीषणं ॥ एक

हेतु-

५१

वात्रपततिपतन्यसमत्ततः॥ तसंगामे मृत्योरेवाश्रीयतामिदानीं तदा ज्ञातुवर्तने न युक्तं॥ यतः॥ मृतः
प्राप्त्यामिवास्वर्गं शत्रुं हत्वा सुखानिव॥ ५॥ नावपि हि शूराणां गुणा वेतौ सुदुस्त्रभौ॥ युद्धकाने श्रायं॥ यत्रा
युद्धे भ्रवा नासे युद्धे जीवितसंशयः॥ तमेव कालं युद्धस्य प्रवेदन्ति मनीषिणाः॥ नो निवृत्तकथय कथमसौ म
मया मां जिघांसुरिति ज्ञातव्यः॥ ६॥ मनकोऽखीत॥ यदा सो लज्जकर्णः समुन्नतलंगूलः सन्नतवरणो वि
वृतास्पृत्वा पश्यति॥ तदा त्वमपि स्वविक्रमं दर्शयिष्यसि॥ यतः॥ वलवानपि नित्ये जां कस्य नाभि नवास्पदं।
निःशंकधीयते लोकेः पश्य भस्मवये पदं॥ किंतु॥ सर्वमेतत्सुगुह्यमनुकृतव्यं॥ नावेन्न त्वं नाहमिति॥ एवमु
क्त्वा दमनकः करटकसमीपगतः॥ करटके नोक्तं॥ किं निष्यन्नं॥ स आह॥ निष्यन्ते सावन्मोक्षं मे दः॥ करट

रामः
५१

को कुरुते॥ कः सन्देहः यतः॥ वंधुको नाम दुःस्थानां कुप्ये को नातिपावितः॥ को न दृष्ट्याति विज्ञे न कुकृत्ये
को न परिउतः॥ अन्यच्च॥ दुवृत्तः क्रियते धूर्तः श्रीमान्नात्मविद्वद्भ्ये॥ किन्नामखलसंशर्गः कुकृत्ये को
नाश्रयाशवत्॥ दमनकः पिंगलकसमीधानंगत्वा देवसमागतो सोपायाशयत्सर्जो भूयस्क्रियतामित्यु
क्त्वा पूर्वोक्तमाकारं कारयामास॥ संजीवकोपागतः॥ तथा विधिविकृतं दृष्ट्वा त्वानुरूपविक्रमं वकारः॥
ततस्तयोर्वृत्ते महारुवे संजीवकः सिंहेन व्यापादितः॥ अथ पिंगलकः संजीवकं व्यापाद्य विश्रान्तः सः
शोकश्चावतिष्ठते॥ कुरुते च॥ किं मया दारुणं कर्म कृतं॥ यतः॥ यरैः संभुं ज्यते राज्ञं स्वयं पापस्य भाः
जनं॥ धर्म्मति क्रमतो राजा सिंहो हस्तिवधा दिवः॥ अपरं च॥ भूम्येकदेशस्य गुणान्वितस्य भू

हेतुः

५२

न्यस्य वा बुद्धिमतः प्रणशो नृप्य प्रणशो मरणां नृपाणां नष्टापि भूमिः सुखज्ञानं नृप्यो नादमनको
कृते ॥ स्वामिनः कोयं नृपतनो न्यायः ॥ यदरात्रिं हन्ता सत्रायः क्रियते ॥ तथा पुत्रं ॥ पिता वा यदि वा दाता
पुत्रा वा यदि वा सुहृत् ॥ प्राणैर्देकरा राज्ञा हन्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ अपि च ॥ अपि धर्मा र्थ
तत्त्वोक्तौ नैकात्रक ह्येव ॥ नेहि हस्तस्य मप्यर्थक्षमा वा रक्षितुं क्षमः ॥ किंच ॥ क्षमा शत्रो वमिः
त्रेव यतीनां मेव भूषणः ॥ अथ राधे सुसत्वे नृपानां सेव दूषणः ॥ अपरं च ॥ राज्यसो नादहंकारादि कृ
तः स्वामिनः पदं ॥ प्रायश्चित्तं हितस्यैकं जीवोत्सर्गे निश्चायरः ॥ अन्यच्च ॥ राज्यधृती बाह्यणः सर्वभक्षः
स्त्रीचावशा उच्चकृतिः सहायः ॥ प्रेष्यः प्रतीपो शक्तिः प्रमादी त्वाज्या अमी सप्तकृतं न वेति ॥ विशे

रामः

५२

षतश्च ॥ देव इत्यमवेतत् ॥ सत्या नृता च यरुषा प्रियवादि नीचमिही प्रादया लुरपि वार्थ पराव दान्या नित्य
वया प्रचुरमि वधना गमाव वेश्या नेव नृपतिति रनेकरुपा ॥ ॥ इति दमनकेन संतोषितः ॥ स्वप्रकृति
मायत्रः ॥ पिंगलकः सिंहसने चोपविष्टः ॥ दमनकः प्रहृष्टमनो विजयतां महाराज्ञः ॥ अभमस्तु सर्वजग
मित्युक्ता यथा सुखमवस्थितः ॥ ॥ विष्णुशर्मा वाच ॥ सुहृद्देवः ॥ अतः ॥ ॥ राजपुत्रा व
च ॥ अतः सुखिना भूता वयं ॥ विष्णुशर्मा वीत्ता ॥ पुनरेवमस्तु ॥ ॥ सुहृद्देवता वदवतु भवतां शत्रु
निलये खलः कालाक्षः प्रलयमुपसर्प्य त्वहं ॥ जनो नित्यं भूयात् सकल सुखसपत्ति
वसतिः कथारामारम्यो सततमिहवालो पिरमतां ॥ ॥ ॥ ॥ इति हितो पदेशः सुहृद्देवो ना

हेतुः
५३

सवीतियः कथासंग्रहः ॥ २ ॥ पुनरपि कथारंजकाले राजपुत्रैरुक्तं ॥ आर्यराजपुत्रावयंत
द्विग्रहं श्रोतुमिः कुतुहलमिति ॥ ॥ विष्णुशर्मा लोकां ॥ यथैव भवन्ति ॥ रोचते तत्कथयामि ॥
विग्रहः श्रूयतां ॥ यस्यामायः श्लोकः ॥ ॥ हंसैः सह मयूराणां विग्रहो नुल्यविक्रमे ॥ विश्वास
वंचिता हंसाः काकैः स्थित्वा रिमोदिरे ॥ राजपुत्रा उचुः ॥ कथमेतत् ॥ विष्णुशर्मा कथयति ॥
अलिकर्षाद्विपे पद्मकेलिना मधेयं सरः ॥ तत्र हिरण्यगर्जनाम राजहंसः प्रतिवसति ॥ स स
र्वैर्जलचरैः पक्षिभिः पक्षिराज्येऽनिविक्रमः ॥ यतः ॥ यदि न स्यान्नरपातिः सम्पदनेता ॥ ततः पुजा
अकर्णधा राजलक्षो विज्ञेयेते हि नोरिव ॥ अपरं च ॥ प्रजा संरक्षति नृपः सावर्द्धयति पार्थिवं ॥

रामः
५३

वद्धताऽक्षणां श्रेयस्तदजावेसदर्व्ययेन ॥ एकदा सो राजहंसः सुवीम्नीर्ण सुवर्णकमलययंके सु
खासीनः परिवारपरिवृतल्लिखति ॥ ततः कुत्रचिद्देशादागत दीर्घमुखो नाम वक्रः ॥ प्रणम्योपविष्टः
॥ राजोवाच ॥ दीर्घमुखदेशात्तरादागतो सिवार्त्ता कथय ॥ स कृते ॥ देव अतिमहती वार्त्तातामाख्यातु
काम एवाहं सत्वरमायातः ॥ श्रूयतां ॥ अतिजं बुद्धीपविंधानामगिरिः ॥ तत्र वित्रकर्णेताममयूरः प
क्षिराजो निवसति ॥ तस्यानुचरैश्चरद्दिपक्षिभिरहं दधारण्यमध्यचरन्नवलोकितः पृष्ट ॥ कत्वं कृतः स
मागतोसीति ॥ ततामयोक्तं अहं कर्षू रदीपवक्रवर्तिना हिरण्यगर्जनाम्नो राजहंसस्यानुचरः कोतुकादेशा
हं डडुमागतः ॥ तद्वत्वा पक्षिभिरुक्तं ॥ तदनयोः कोदेशो नडके राजा ॥ ततो मयोक्तं ॥ आः किमेव मुच्यते

हेतु

५४

महदत्तरं॥ यतः॥ स कर्पूरदीपः स्वर्ग एव॥ राजहंसश्च द्वितीयः स्वर्गपतिः॥ अत्र मं कुर्यं पतिता॥
 किंयुं कुर्यं॥ आगच्छतां तस्मै देशे गम्यतां॥ ततस्तद्वचनमाकर्ण्यते पक्षिणः॥ सकोपावन्तः॥ तथा चो
 क्तं॥ पेयः पानं जुजंगानां केवलं विषवर्द्धनं॥ उपदेशो हि मूर्खानां प्रकोपायेन शांतये॥ अन्यच्च॥ विद्याः
 नेवोपदेष्टव्यो नाविद्यां तु कदाचन॥ वानरामुपदाशाश्च स्खलनं भ्रुंय युखगाः॥ ॥ राजोवाच॥ कथ
 मेतत्॥ दीर्घमुखः कथयति॥ अस्ति नर्मदातीरे पर्वतो न्यत्यकायां विशालः शाखतलः॥ तत्र तरो मिमि
 तनी उक्तो डे पक्षिणः मुखं वपात्स्वयिवसति॥ अथ नीलपटे रिव जलधरपटले रावते नवलाप्य कृपया
 पक्षि निराख्यातं॥ नै नो वानराः॥ अस्मानि विनिर्दिता नीजान् च बुमात्रा हते मृणोः॥ हस्तपादादि संयुक्ताः

रामः

५४

युं किमिति सीदथ॥ तच्छ्रुत्वा जाता मये घोरारो रालोचितं॥ निर्वोतनी उगर्भावस्थानं सुखिनः पक्षिणो
 स्मात्रिंदंति॥ तद्भवतु तावद्दृष्टेरूपसमः॥ अतत्तरं शांतेयानीय वर्षणे तैर्घो नरैर्दृष्टमाहस्य सर्वनीडा न
 ग्नाः॥ तेषां पक्षिणा मण्डानि बाधः पतिता नि॥ अतो हं उवीमि॥ विद्वानेवाप दृष्टव्यं शीत्यादि॥ राजो कुरुते
 ततस्तत वक्कथयति॥ ततः पक्षिरुक्तं कायान्॥ केनासौ राजहंसकृतः शाजा॥ ततो मया युपजातको ये
 नोक्तं॥ अयं ते मयूरराजा केन कृतः॥ एतच्छ्रुत्वा ते मां हनुमुद्यताः॥ ततो मया पितृविक्रमो दर्शितः॥ यतः॥
 अन्यदा भूषाणं पुंसः क्षमासज्जो वयोवितः॥ पराक्रमः परिभवे वै यो न्यं सुरते शिव॥ राजो विहस्योवाच॥
 आत्मने अपरेषां च यः समीक्षावलावलं॥ अतत्तरं नैव जानाति सति राक्षियते हरिभिः॥ अन्यच्च॥ सुविरं हि

हेतु-

५५

अरेत्रित्यं श्रेयः शस्यमवुद्धिमान् ॥ दीपिवर्मपरिकेनोवाग्दोषो गद्ना हतः ॥ वकः ८ वृद्धिः ॥ क
थमेतत् ॥ राजा कथयति ॥ ॥ अस्ति हस्तिनापुरे विशालो नाम राजकः ॥ तस्य गद्ना १ तिजारा दुर्व
लो ३ मुर्ध्वरजवत् ॥ ततः तेन राजकेनासौ व्याधवर्मणा प्रकाश्या राय सन्निधानं शस्यस्वके मध्य
मुक्तः ॥ ततोऽराज्या प्रकृष्यात सवलो क्य क्षत्रपतयः ४ सत्वरं पलायते ॥ अथ केनापि शस्यरक्षके
न भूसरक मलकततनुवापो शाधनुः शजीकृत्या नतकायेनेकोत्तस्थितः ॥ तथा दूरे दृष्ट्वा स गद्ना नः
पुष्पागोजातया लो गद्नीयमिति ज्ञात्वा शक्यं कुर्वाण तदनिमुखधावितः ॥ ततस्तेन रक्षकेन गद्ना नो
यमिति शब्दानिश्चित्य लीला व्यापादितः ॥ अतो हं खवीमि ॥ सुचिरं हि चरन्निवृत्तिमिव्यादि ॥ ततस्ततः

रामः
५५

दीर्घमुखो कृते ॥ पञ्चाक्षेः पक्षिनिहन्ता ॥ अरे पाप दुष्टवकः ॥ अस्माकं स्वामिनमधिकं निक्षिपसितं न
क्षत्रव्यमिवा नीमित्युक्ताते मां चं नु निहत्वा सको पापुचूः ॥ पश्य रे मुखं स हं सत्तव सर्वथा मृदु तस्य रा
ज्यवाधिकार एव नास्ति ॥ यतः ॥ एका त्रको मृदुः ४ करतलगतमप्यर्थरक्षितु मे रक्षमः ॥ कथं स पृथिवी शास्ति
राज्या स्वामी तस्य कितत् ॥ त्वं व कूपमण्डकस्तेन तदा श्रयणमुपदिशति ॥ शृणु ॥ सवितव्यो महावृक्षः फल
काया समन्वितः ॥ यदि देवाः फलं नास्ति काया केन निवार्यते ॥ अपरं व ॥ हीनसेवानकर्तव्यो कर्तव्यो महादा
श्रयः ॥ पयोपिशौणि नीहस्ते मयमित्येभिधीयते ॥ अपरं व ॥ महानप्यत्यन्तां याति निर्गुणे गुणा विसरः
आलभ्यारोष्य यभावेन गजेन्द्र इव दर्पणः ॥ विशेषतश्च ॥ व्ययदेशेपि सिद्धिं स्यादिति शक्तेन राधिपे ॥ श

हेतुः
५६

शिनो व्यपदेशेन शशकाः सुखमासते ॥ ॥ मयोक्तं ॥ कथमेतत् ॥ पक्षिणः कथयन्ति ॥ कदाचिद्वर्षा
स्त्वष्टर नावात्पुष्पात्तौ गजयूयो यथ पति माह ॥ नाथकोभ्युपायोऽस्माकं ॥ अत्र शुद्धनंतूनां नि
मज्जनस्थानं ॥ वयंच निमज्जनाभावाद्वाधोऽवक्यामः किंकर्मः ॥ ततो हति राजो नाति दूरंगत्त नि
र्मलज्जदं दर्शितवान् ॥ तत्रैरेस्थिताः शशकाश्च गजपादाहतिभिश्चूर्णीकृताः ॥ अनन्तरं शीलिमुखनामा
शशकश्चित्रयामासः ॥ अनेन गजसूयेन पिपाशाकलितेन प्रत्यहमत्रागत्रव्यमतो विनष्टमस्मत्कुलं ॥ त
ताविजयनामवृद्धशशोऽवदत् ॥ माविषीदतात्र प्रतीकारो मया कर्तव्यः ॥ ततो सौ प्रतिज्ञाय प्रवर्तितः ॥ गच्छ
तावतेनालोचितं ॥ कथं मया गजसूथनिकटे स्थित्वा वक्तव्यं ॥ ततो सौ प्रति ॥ यतः ॥ स्पृशन्नपि गजा हन्ति जि

रामः
५६

बुधपि भुजंगमाह ॥ हसन्नपि नृपो हतिमानयन्नपि दुर्जनः ॥ अताहं पर्वतशिखरमाह स्वयं नार्थं वं
दयामि ॥ तथा बुद्धिते सति ॥ यथ नाथ उवाच ॥ कत्वं कृतः समागतः सकृते ॥ इतोऽहं जगवता यदुपाये
वितः ॥ यथ पति माह ॥ कार्यं मुच्यतां ॥ विजयो वदति ॥ उच्यते अपिशस्त्रेषु दत्तो वदति नान्यथा ॥ ते यथार्थस्य
वक्ता रोप्यवध्या हि न वादशां ॥ तदहं तदाज्ञया ब्रवीमि ॥ शृणु ॥ तदेते चन्द्रसरोरक्षकास्त्वयानि ८ सारितास्तः
न युक्तं कृतं ॥ यतः ॥ रक्षकशशकास्ते अस्मदीयाः ॥ अतः ४ एवमेशशांक इति प्रसिद्धिः ॥ एवमुक्तवति दू
ते यथ पति र्जयादिदमाह ॥ इदमज्ञानतः कृतं पुनर्त्रागमिष्यामि ॥ इत उवाच ॥ तदत्र सरसि जगवत्तं
कोपापकम्पमानं प्रणम्य गच्छ ॥ ततो रात्रौ नीत्वा जले चंचलं चन्द्रप्रतिविम्बं दर्शयित्वा स यथ पतिः प्रण

हेतु.

५७

मंकारितः॥ देव अज्ञानादर्शं नरुतं॥ क्षम्यतामित्युक्ता प्रस्थापितः॥ ॥ अतो हं वी मि॥ व्यपदेशेपि
सिद्धिः स्यादिति॥ ततो मयोक्तं॥ सर्वो स्मात्प्रभुर्महप्रतापोऽति समर्थश्च॥ अथाहं तैः पक्षिभिर्दृत्वा क
थमभू मौ चरसीत्यभिधाय चित्रवर्णस्य राज्ञः समीपं नीतः॥ ततो राज्ञः पुरो मा मुपदर्शय प्रणम्योक्तं तेषां दे
वा वधार्यता मे वदुः कौ वेश्मदेशे चरन्निपि देवपादानधिपति॥ राजा ह॥ कोयं कुतः समागतः ते उ
चूः॥ राजहंस हिरण्यगर्भस्यानुचरः कर्पूरदीपादागतः॥ स्वदेशजोसौ॥ यतः॥ स्वदेशजं कुलाचारं विभु
॥ अथाहं गृध्रेण मंत्रिणा पृष्टं॥ कस्तत्र मुखो मंत्रीति॥ मयोक्तं सर्वज्ञनामा चक्रवाकः॥ धृष्ट उवाच॥
युज्यते स्वदेशकोसौ॥ यतः॥ स्वदेशजं कुलाचारं विभु मुपधा मुवि॥ अस्वशमवा सनिनं वानिसारवि

रामः
५७

6

वर्जितं॥ अवीतव्यवहारंगं मौलं रत्नातं विपश्चितं॥ अथ स्योत्यादकं सम्यग्निदध्या मंत्रिणां नृपः॥ अत्रा
तरे शुकैर्नोक्तं॥ कर्पूरदीपादयोपि सद्युदीपो जंबुदीपात्तर्जिता एव॥ तत्रापि देवपादानामेकवाधिपत्यं॥
ततो राज्ञा युक्तमेव मेव॥ यतः॥ राजा मत्तः शिशुश्चेव प्रमदाधनगर्विता॥ अप्राप्य मन्त्रिणां कुत्रि किं पुनः
लभ्यते पियत्र॥ ततो मयाक्तं॥ यदि वचमात्रो देवाधिपत्यं सिध्यति॥ तदा जंबुदीपेण स्मात्प्रभो हिरण्यग
र्भस्य साध्यां॥ शुक उवाच॥ कथमत्र निर्णयः॥ मयोक्तं संग्रामे॥ ततो विहस्य राजा ह॥ स्वस्वामिनं गत्वा स
जीकुरु॥ तदनन्तरं मयोक्तं॥ स्वदूतोपि प्रस्कृप्यतां॥ राजोवाच॥ कः पयातु दूतो यतः॥ एवं भूतो दूतः का
र्यः॥ भक्तो गुरोश्च दीदक्षोऽवसनीयगलोक्षमी॥ ब्राह्मणः परमर्मा शो दूतविद्याप्रतीकः॥ मन्त्रिणां च
दूतः स्यात्प्रतिभार्तवी मन्त्रेवं भू

हेतुः

५८

नृणां बहवः किञ्चुखाश्च एव कर्तव्यः ॥ यतः सादः कुरुते पशुः संपत्तिं नानि जाततां ॥ कालिमा कालसू
कृत्स्य नापेतीत्यसंभ्रमोत् ॥ ततः सुक एव वृजतु ॥ मुकत्वमेवानेन सह तत्र गत्वा स्वदन्तिवृत्तिं कुरु ॥
इति श्रुत्वा मुको वदत ॥ यथाज्ञापयति देव ॥ किञ्च यं दुर्जना वकः ॥ तदनेन सह न गच्छामि ॥ तथा वक्तुं ॥ खलः
करोति दुर्धर्तुं नुने फलति साधु ॥ दशाननहरे कितो बंधनं स्यात्तमहो धेः ॥ अपरं च ॥ न स्यात्तव्यं न गतव्यं
दुर्जनेन स मे कविना ॥ काकसंगाद्धतो हंसः तिष्ठंगकुशवर्तकः ॥ ॥ राजोवाच ॥ कथमेतत् ॥ मुक कथयति
॥ अह्युज्जयनी वर्मनिपातरेपि प्लवक्षः तद्रहंसकाको निवसतः ॥ कदाचित् ग्रीष्मकाले परिश्रातः ॥
कश्चिन्मया यत्नतः न हतलेधनुः काण्डं च सन्निधाने निधाय सुप्तः ॥ ततः काकेण तरेत मुखं दृष्ट्वा कायाऽप

तमः

५८

गता ॥ अनन्तरं सूर्यतेजसा तन्मुखं व्याप्तमवलोक्य कथयासाधुजनसहजकुशलावुकूलत्वात्तसमुत्थया त
दृक्षस्थितेन हंसनयक्षोप्रसार्य पुनस्तत्र काया कृता ॥ ततो निर्जैरनिडा मुखेन तेनाध्वगेन मुखं व्यादानं कृतं ॥ त
त्र मुखसकाकः पुरीषास्तर्जंकृत्वा पलायितः ॥ ततो यावदसा बुधा योर्ध्वनिरीक्षते तावत्तेनावलोकितो हंसः का
ण्डेन हत्वा व्यापादितश्च ॥ अतो हं बुवीमि ॥ दुर्जनसंगे न स्यात्तव्यं ॥ वर्तकवात्तामपि कथयामि ॥ एकदा सर्वपक्षि
णां भगवतो गरुडस्य यात्राप्रसंगेन समुत्तीरं वलिताः ॥ तत्र काकेन सह वर्तकश्चलितः ॥ अथ गकुतो गोपाल
स्य मल्लको वस्थितः ॥ एतदिवारं वारं तनकाकेन खाद्यते ॥ ततो यावदसौ दधिना एण्डधृत्वेन मवलोकते ॥ तावत्का
कवर्तको दृष्टतस्तेन वेदितः काकः पलायितवत्तको मन्दगतिः प्राप्नोव्या ॥ पादितश्च ॥ अतो हं बुवीमि ॥ न स्याः

रुतु
५२

तव्यं न गंतव्यमित्यादि ॥ ततो मयोक्तं ॥ अतः शुक किमेव वदतीति ॥ मां विना यथा श्रीमदेवपादात्तया नवानपि
शुकाकृते ॥ अतो वै किंतु ॥ उर्जनैरुवमानानि संमिन्नानि प्रियानापि ॥ अकालकुसुमानीव भयं संजनयंति मे ॥
उर्जनं तं च भवतो वाग्वापारादेव प्रत्यक्षीकृतं मया ॥ यतोऽनयो भूषणयोर्विग्रहे न वद्वचनं निदानं ॥ पश्य ॥
प्रत्यक्षोपिकृते दोषे पूर्वः शास्त्रेन तुष्यति ॥ रथकारो निजं नार्यं सजारां शिरसा करोत् ॥ राजो वाचा कथ
मेतत् शुक कथयति ॥ अस्मि यो वनश्रीनगरे मन्दगतिना मारथकारः ॥ स वस्व नार्यं वन्धकीजानाति ॥ किंतु ज
रणं समं स्वचक्षुषा एकस्थानेन पश्यति ॥ ततो सौ रथकारोऽहं मत्प्रगमं गमिष्यामित्युक्त्वा स्वस्थितः सन् किः
॥ यद्विद्वद्गता पुनरागत्य स्वगृहे स्वदांतले पतिता स्थितः ॥ अथ रथकारगमं गत इत्युपजात विश्वासया सजा

रामः
५२

रश्मिंधाकाल एवांकृतः ॥ पीत्या सने समंतत्स्यां स्वदायां सा निर्भरं कीदृति स्वदांतले स्थितेन सह भूत किंतीदं
गंसं स्पृशामि नं विज्ञाय सा विषण्णं न वत् ॥ ततो जारे नोक्तं ॥ किमिति तं मया सह युनिर्भरं न रमसे ॥ विस्मिते
वपति नासि ॥ अथ तयोक्तं ॥ यो सोममप्राणेश्वरः सोऽद्य ग्रामात्तरंगतः तेन सकलजन्तुसंघेऽपि वंशतो मां
प्रत्यरणवत् ॥ जारो कृते ॥ तत्किमेवं विधुः स्नेहभूमिः सते रथकारा वन्धकीविविति ॥ वद्वर किंतु वीविश्रुणु
पुरुषाण्यपि बोक्ता या दृष्ट्वा याकुडवक्षुषाः ॥ सुप्रसन्नमुखी भर्तुः सानारी धर्मनाजनं ॥ अपरं च ॥ नगरस्थे
वनस्थे वा पापो वा यदि वा शुद्धिः ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो नर्त्तासां लोकामहोदयाः ॥ अथ च ॥ नत्ता हि परमं ना
र्यो नृषां भुवोर्गोर्विणा ॥ एषा हिरहिता तेन शोभनापि न शोभना ॥ त्वं जारो मनो लौल्यात्पृथतां वृत्तसदृशाः

हे
६०

कदाचित्सेव्यते। सच मे स्वा मी मां विक्रेतु देव बाहणे भ्यो वा दातुं समर्थः॥ किं ऊना॥ तस्मिं जीवति जीवामि॥
तन्मरणे वा नु मरणं करिष्यामीत्यमेति श्रयः॥ यतः॥ तिस्र को घाई कोटि श्रयानिरामानिमानवे। तावत्
कासं वसेत्स गं नर्त्तारं या नुग कृति॥ अयं च॥ व्यालगाहीयथा व्यालं वला दुर्द रते विलात्॥ तद्वत्तरिमा
दायते नैव सह मो दते॥ एतत्सर्वं श्रुत्वा सरथका धन्योऽहयस्ये दशी सहज नि हवत्सला॥ श्रियवा विनी भाय
॥ इति मनसि निधाय तं त्वं स्त्री पुंस सहित मूर्द्धी कृत्वा नृत्य वात्॥ ॥ अतो हं वी मि॥ प्रत्यक्षपि कृते दो
षेत्यादि॥ ततोऽहं तेन राज्ञा यथा व्यवहारेण संपन्नं प्रस्थापितः॥ सुकोपिममपश्चादाग कुन्नात्ते॥ एतत्
सर्वं ज्ञात्वा यथा कर्तव्यमनुसंधीयतामिति वक्रवाको विहस्योवाच॥ वक्रेन तावद्देशं तरमपि गत्वा यथा

रामः
६०

शक्तिराजा कार्यमनुष्ठितं॥ किं तु देव स्व नाव एषः॥ शतं दद्यात्त्रिविदेदिति सुज्ञस्य सम्मतं॥ विना हेनुमपि दं द
तत्र स्यात्पूर्व लक्षणं॥ राजा ह॥ अलमनेनातीतोयालं नेन प्रभुतमनुसंधीयते॥ वक्रो कृते देव विजने वी
मि॥ यतः॥ वणाकारं धानं नेत्रवक्र विचारयेत्॥ अभ्युहति मनस्तथा तस्मा दहसि मंत्रयत्॥ राजा मंत्री च तत्र
स्थितः॥ अन्ये चान्यत्र गताः॥ वक्रवाको वृवीत् देवा ह मे वं जानामि। कस्माप्यस्मन्नियोगिनः॥ प्रेरण पावके ने दम
नुष्ठितं॥ यतः॥ वेश्यानां मातुलः श्री मां व्यसनी णो नियोगिनां॥ विदुषां जीवनं मूर्खं संधो नृत्यते ज्ञेयः॥ राजा
वृवीत्॥ भवतु कारण मत्र निरूपनीयं संपत्ती कर्तव्यं तं कृहि॥ वक्रवाको वदति॥ देव प्रणि धिता वत्तत्र पातु॥ तत
तदनुष्ठानं वलावलं च जानीमः॥ तथा हि॥ जवं श्य परा दृष्टाणां कार्या कार्य विज्ञो कने। वारश्च क्षुर्मही नर्त्तयस्य

हेतुः

६१

नास्यंधरवसः॥सचद्वितीयंविश्वा सपात्रं गृहीत्वा यातुगतेनासौत्ययंतत्रावस्थायाद्वितीयमत्रकार्यं सुनिः
वृत्तं॥समुद्युत्स्थापयति॥तथा लुक्तेतीयाश्रमसुरस्थानेशास्त्रविज्ञानहेतुना॥तपस्विभ्यंजनोपेतेःस्वचरे
सहसंवदेत्॥गूढश्चरश्चयोजनेत्येव रस्य सावु नयचेतनोऽन्यः कश्चिद्वकश्च नि युज्यतां॥तद्गृहलोकश्च
राजकुलेतिष्ठतु॥किंतु॥देवैतदपि सुगुप्तमनुदातव्यं॥यतः॥षड्कणोत्रियते मंत्रसम्याप्राप्तस्यवार्तया॥
इत्यात्मनो द्वितीयेन मंत्रः कायोमही भुजां॥अपरं॥मंत्रमेदहियेदोषा भवन्निष्ठयिषीपतेः॥नशक्या त्रसः
माधातुमिति नीतिविदाम्मतं॥राजा विमृष्यावाच॥प्राप्तत्वावत्तयोत्तमः प्रणिधिः॥मंत्रीकृते॥देवतदासंगा
मजयोपिषाणः॥अत्रातरेप्रतीहारः८प्रविश्यप्रणम्योवाचा॥देवजेवूदीपादागतोद्वारिभुकस्तिष्ठति॥राजा

रामः

६१

कवाकमवलोकते॥चक्रवाकेनोक्तं॥कृतावासेनावद्रुता भवतु पश्चादष्टव्यः॥प्रतीहारो गत॥राजाहा॥वि
ग्रहस्तावदागम्या पस्थितः॥चक्रो कृते॥देवतथापि विग्रहो न विधिः॥यतः॥सचीवः किं स मंत्री वा यश्चादा
विवभूयति॥यद्वा योगं स्वभूत्या गं निर्दिशत्यविचारितं॥अपरं॥विजेतुं प्रयतेनारी न युद्धे न कदाचन॥
अविंत्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्धमानयोः॥सर्वश्वजनः शूरोऽनात्मादितसनिडसः॥अदृष्टपरमानः
नर्थाः सरप्यः कोरेवन्नहि॥किंच॥नतथा रथाप्यते आवा प्राणिनिर्दो रूपा यथा॥अन्योपायामहासि
द्धिरतरेतन्मत्रफलमहत्॥किंतु॥नथापि विग्रहो पस्थितं॥वितोक्य व्यवक्रियतां॥यतः॥यथा कालं
कृतायत्राक्षणी फलवती भवेत्॥तद्वनीतिरियं देवचिरात्फलवति न क्षणात्॥अपरं॥महतौ दूरनी

रु.

६२

रुचं मां सन्ने शूरता गुणः॥ विपन्नो हि महा न्ना के धीरता मधि गच्छति॥ अन्यच्च॥ प्रत्यहः सर्व सिद्धी ना मुना
पः प्रथमः किलः॥ अती सीत लमयं भः किं नि न्ना तिन भू भूतः॥ विशेषतश्च॥ देव महा वलो सो विव व
लो राजा॥ वलिना सह यो ह्यः मिति ना ति नि दर्शनं॥ त शुद्धं हसिना सार्द्धं नराणां यद युद्धवत्॥ अन्यच्च॥
समूर्वः काल मप्राप्य याप कर्तृ रिवर्तते॥ कलिर्वै लवतां सार्द्धं कीट पशो भ मो यमः॥ किं च॥ कूर्मः संको व
मा स्याथ प्रहार मपि मर्षयेत्॥ प्राक्काले वनी ति न उतिष्ठे कुर सप्यवत्॥ शृणु देव॥ महत्पत्न्यो य पायने
सममेव न वेक्ष्यमः॥ समुत्प्लु यितुं वृक्षान् वृणानी वन दीरयः॥ अतस्तत दूतो यं शुको र्वा श्वा स्य धियतं
यावदुर्गं सजी क्रियतां॥ यतः॥ शतानि योधयत्येकः प्राकारस्थो धनुर्धरः॥ शतं शत सहस्राणि तस्मा

रामः

६२

दुर्गं विशिष्यते॥ किं च॥ अदुर्गो विषयः कस्य नारेः परि न्वा स्य दं॥ अदुर्गो ना श्रयो राजा पात व्युत मनुष्यवत्
॥ दुर्गं कुर्यात्महा रवात मुचः प्राकार संयुतं॥ सयं चार्थ जलं शैल सरित्मरु वणा अयं॥ विस्ती र्ण ता ति वैषम्यं
रसधान्ये धनं संग्रहं॥ प्रवेश आ पसारश्च सैत्ते ता दुर्गं संयदः॥ ॥ राजा ह॥ दुर्गं निवन्धाने को नि युज्यतां
॥ चक्रो कृते॥ यो यत्र कुशलं कार्यं तं तत्र विनियोजयत्॥ कर्म स्व दृष्ट कर्म यः छा त्वज्ञो विवि मुह्यति॥
तदा कुर्यात्तां सार सः॥ तथा नुष्ठिते आ गतं सार सः मा श्वा स्या॥ राजो वाचा॥ सार सत्वं दुर्गं मनु संधे हि॥ सा
सप्रणम्यो वाचा॥ देव दुर्गं तावदिदमेव विरात्तु निरूपित मात्मे महत्सरः॥ किंचे तन्मध्य वर्ति वी पे सं ह्येः
॥ निक्षिप्ते पि मुखे दर्शो न कुर्यात्प्राण धाणं॥ रवातः सर्व ससानां हिनवणो रस मुत्तमं॥ गृही यातं विना तेन

हेतुः

६३

व्यंजनं गोमया यते ॥ राजा ह ॥ सत्वरंगत्वा सर्वमनुतिष्ठः प्रविश्य प्रतीहारीं करोते ॥ देवस्य सिंहं दीपादा
गतौ मेघवर्णेनामवायसराजः ॥ स्वपरिवारपरिहृतेः प्राणमति ॥ देवपादं दधुमिच्छति ॥ राजा ह का
कः पुनः सुज्ञो वदुः श्यामवति नदवति संयात्यः ॥ वक्र उवाच ॥ देवास्तेषां किंतु का कः स्थानव
रः तेनास्मदिपक्षपक्षनिक्षिप्तः कथं संगृह्यते ॥ तथा चोक्तं ॥ आत्मपक्षपरित्यागात्परपक्षेषु योरतः
सपरिहृत्यते मूढे नीलवर्णशृगालवत् ॥ ॥ राजोवाच ॥ कथमेतत् ॥ सोऽब्रवीत् ॥ अस्ति शृगालः क
श्चित्सेवक्या नगरोपात्रे नाम्नीली संध्या न नाएष्वानियतित ॥ पश्चात्तत्रोक्तं तु सर्वमर्थं ॥ प्रातरात
मानं नीलवृणैः मृतवत्संदर्श्य स्थितः ॥ अथ नीली नाएष्वानि नोक्तं प्यासो हरत्रीत्वा धृतः ॥ ततोऽ

रामः

६३

सौवनं गत्वात्मानं नीलवर्णमवलोक्य चित्तयेत् ॥ अहमिदानीमुत्तमवर्णस्तदा लोकं किन्नसाधयामि
इत्यालोक्य शृगालानां दूयोक्तं तेन ॥ अहं न गवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्यसर्वोषधीरसेनाभि
षिक्तः ॥ पश्यतममवर्णं ॥ तदयमारभ्यास्मदाज्ञयोऽस्मिन्नरण्ये व्यवहारकार्यः शृगालास्तं विशिष्टवर्णमव
लोक्य साहंगया तप्राणम्योचुः ॥ यथाज्ञापयति देवः शति ॥ अनेनैव क्रमेण सर्वेषु पशुष्वरण्यवर्तिष्वधि
पत्यंते न त्वज्ञाति निरावृतेनाधिकं साधितं ॥ ततस्ते न व्याधुसिंहादीनुत्तमपरिजना नृपाय शृगालानेव
लोक्य लज्जमानेनावज्ञायदूरीकृताः स्वज्ञातयः ॥ ततो विषर्णं शृगालानवलोक्य वृद्धः शृगालेन युतिज्ञा
तं ॥ नावसीदतः ॥ वेदनेनानीतिज्ञेन वयं मर्मज्ञाः परिभूतास्तथाप्यं न श्यति तन्नया विधेये ॥ यतो मीवा

हनु.

६४

आदयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगा लमरात्वारानामि मं मन्यते ॥ तद्यथा यं स्यरी वीयते तत्कुरुता तत्रैव
मनुष्येयं ॥ यत्सर्वं संधा समये तत्सन्निधाने महा रावे मे कदा करिष्यथ ॥ ततस्तं शब्दमाकर्ण्य सन्नावाते नापिश
दः कर्त्तव्यः ॥ यतः ॥ यः स्वभावो हि यस्य स्यात्तस्य सौदुरतिक्रमः ॥ आ यदि क्रियते राजी त्की ना आत्पूपा
नहं ॥ ततः शब्दानि ज्ञाप्य व्याख्यानं कृतव्यः ॥ ॥ तथा नुष्ठिते तच्छ्रुत्वा ॥ तथा पुनः ॥ किं मं म्म व वी यं च स
र्ववेत्ति निजोरिषुः ॥ दहत्यत्र जितं श्रेष्ठं शुक्लं वृक्षमिवानलः ॥ अतो हं वीमि आत्मपक्षपरित्यागादि
त्यादि ॥ ॥ देववकोऽपि संनाथा तत्र प्रस्थाप्यतां ॥ राजा ह ॥ मंत्री व न ड मुक्ते ॥ तथा नुष्ठिते ॥ राजा ह ॥ य
द्यप्येवं तथापि दृश्यता त्ना व द यं दूरादा ततस्तस्य संग्रहे विचारः ॥ चक्रो कृते ॥ चेत्प्रणिधिः प्रहितः ॥ दुर्गंत चः

रामः

६४

सज्जीकृतं ततः शुकोऽप्यलोक्य प्रस्थाप्यतां ॥ किं नु ॥ न न्यं जघान वो शक्या त्री क्षुद्रत प्रयोगतः ॥ तत्कुरुता रिते दूतं
पश्य दी र समन्वितः ॥ ततः सन्नां कृत्वा आहूतः शुकः काकोपि ॥ शुकः किं चिन्नतः शिरोदत्ता सने उपविश्यः
कृते ॥ भो हिरण्यगर्भत्वं राजा धिराज श्रीमच्चित्रवर्णः समाज्ञापयति ॥ यदि जीविते न श्रिया वा प्रजो जनमस्ति
तदा सत्वरमागम्या स्मद्बरेणो प्राणमे ॥ नो वेदेव स्थानुं स्थानं विज्ञये ॥ राजा सकोपो कृते ॥ आ ४ कोप्यस्माकं नास्ति
उत्थाय मेघवर्णः शुक्लं धृत्वा कृते ॥ शृणुता वत् ॥ न सा सभा यत्र न सति वृद्धा वृद्धान ते येन वदति धर्मं ॥ धर्म
स नो यत्र न सत्यमस्ति सत्यत्र तद्यकुसमन्युपेति ॥ यतो धर्मश्चैवः ॥ दूतो ह्येकोप्यवच्छेदः ॥ स्यात्ता दूतमूर्खो
यतः ॥ उद्धृतेष्वपि शस्त्रेषु नृपतेः किं पुनर्दिनः ॥ अन्यच्च ॥ स्वापकर्षपरोक्षे दूतो क्ते मन्यते तु कः ॥ सदैवो वधा

हे.सु.

६५

भावेन दूतः सर्वहिजस्यति ॥ ततो राजा का कश्च पु कृति मा पत्र ॥ शुक्र ४५ त्व यचसित ॥ पश्चाच्चक्रवाकेन प्रको
धातीयकनकालं कारादिक नत्वा संप्रेषितो गये ॥ शुक्रोपविंध्य च लंगत्वा राजानं प्रणवान् ॥ विप्रवर्णो रा
जाह ॥ शुक्रः कावार्ता कीदृशो सौ देशः ॥ शुक्रो कृते ॥ देवसंक्षेपादियंवात्तां सुहो योगः क्रियतां ॥ देशश्चासौ क
र्द्वीपः स्वर्गैकदेशः कथं वर्णयितुं शक्यते ॥ राजा सर्वा सु शिष्टानां रूपमंत्रयितुं मुपविष्ट ॥ आहवा ॥ सं
प्रतिकर्तव्यविग्रहे यथा कर्तव्योपदेशं कृते ॥ विग्रहः पुनत्रयमवश्य कर्तव्य ॥ तथा लुक्ते ॥ असंतुष्टा द्विजानं
ष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवस्तथा ॥ सलज्जा गणिकानां नृणां सलज्जाश्च कुलस्त्रिय ॥ दूरदर्शीनामगृध्रो कृते ॥ देव
व्यसनितया विग्रहो न विधिः ॥ यतः ॥ मित्रमाक्रन्द आसारे यदा सुदृढ भक्तयः ॥ शत्रूणां विपरीताश्च कर्तव्यो

रामः

६५

विग्रहात्तदा ॥ अथ च ॥ भूमिभिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं त्रयं ॥ यदेतं निश्चितं भाविकर्तव्यो विग्रहात्त
दा ॥ राजाह ॥ मम वलानिता वदत लोक यतु मंत्री ॥ तदेतेषां मुपयोगः ॥ किं वर्तन दानमेव ॥ तदा रूपतां मौ
हूर्तिकः शुभल ग्नं यात्रार्थं ददातु मंत्री वदति ॥ तथापि सहसा यात्रा करणमनुवितं ॥ यतः ॥ विशन्ति सहसा
मूढा ये विचार्य द्विषद्वलं ॥ खरु धारोपरि च गलं तं तेने सुनिश्चितं ॥ राजा कृते ॥ मंत्री न ममोत्साहं जंगं सर्व
थामाकथा ॥ विजी गीषुर्यथा पर भूमिमाक्रामति ॥ तत्कथयः ॥ गृहाववीत् ॥ तत्कथयामि किं तु ॥ तदप्य
नुष्ठितं फलं प्रदं ॥ तथा चोक्तं ॥ किं मंत्राणामनुष्ठाने शास्त्रवत्पृथिवीपते ॥ न ह्योषधपरिज्ञानो धाधेशान्ति
ः क्वचिद्वेत् ॥ राजा देशश्चानतिक्रमनीय इति यथा कृतं निवेदयामि ॥ शुक्रदेव नये ॥ दिवन दुर्गे ॥

हेतुः

६६

यत्र यत्र जयं नृपः॥ तत्र तत्र च सेना नीयाया द्यही कृतैर्बलैः॥ बालाध्यक्षः पुरायायां प्रसीरेषु पुरुषानि
नितः॥ मध्ये कलत्रं स्वामी च को वं फलं च यद्वयं॥ पार्श्वयो र्भुजयो रश्वा अश्वा नी पार्श्वयो रथाः॥ रथानां
पार्श्वयो रगा गा नागा नां च पदा त यः॥ पश्चात्सना पतिजा या त्रि वि ज्ञा नाश्वा स यत्सेनैः॥ मंत्रिभिः सुजटे यु
क्तः॥ प्रतिष्ठा स्वरं नृपः॥ समेया द्विषमं नो गे जलाद्यं समही धरं॥ सममश्चै जलं नो निः सर्वत्रै वं पदा ति मिः॥
हस्तिनां गमने प्रोक्तं प्रशस्तं जलदा गमेः॥ तदन्यस्मि त्पुरंगानां पतिना सर्वदा पुनः॥ सेन्ये शु दुर्ग मार्गे बु वि धे
यं नृप लक्षणां॥ सुयोधै रक्षितस्या पि स्वपन्नं योगनिडा॥ नाशयत्क र्षये क्तुं दुर्ग कण्ठ कमर्दनैः॥ परदेशः
प्रवेशेषु कुर्या द्दवि कां पुरः॥ यत्र राजा ततः कोषो विना को वं न राजता॥ सुजटे भ्या ततो दद्यात्को हि दा तुर्न युः

रामः

६६

ध्वते॥ यतः॥ ननरस्य नरो दा स किंतु इव स्य भूपते॥ गोरवं लाघवं वा पि धना द्न निव धनं॥ अत्रे दे न च
बुद्धे रं रक्षे यु श्व पर स्य रं॥ कलु से न्यं च य किं वि त्म ध्ये क्त्वा रयेत्॥ पदा ती श्व मही पा तः॥ पुरो इ नी
कस्य योज येत्॥ उपरु ध्या रि मा सी त रा कुं वा स्यो प पी डयेत्॥ शय न नाश्चै समे यु ध्य द नू पे नो द्वि पै त्त या॥ वृ
क्ष गुल्मा वृ ते वा पे रसि च र्मा यु धैः स्थ ले॥ दूष य द्वा स्य स ततं पव धान्यो द के धनं॥ नि धा न्नै व त डा गा नि प्रा का रा
त्य रि त्वा त्त या॥ व ले शु प्र मुखो ह स्त्री न त था न्यो म ही प ते॥ नि जै र व य वै रे व मा तं गो ष्ठा यु धः॥ त्त मः॥ व ल म श्व स्य
से न्या नां प्रा का रो नं ग मो य तः॥ तस्मा रश्वा धि को राजा विजयी स्थ ल वि ग्र हे॥ त था यु क्तं॥ यु ध्य मा ना ह या रू ढा
दे वा ना म पि दु र्जी या॥ अपि दूर स्थि तो त्ते षां वै रि णो ह स व र्ति नः॥ यु ध्य मं यु द्ध का रि त्वं स म त्त व ल पा ल नं॥

25

15

10

5

0

cms.

5

10

15

20

25

30

हे.

६७

विष्णुमार्गविशेषिन् पत्रिकर्मप्रवक्षते ॥ स्वभावश्चरमस्वसमविरक्तं जितश्रमं ॥ असिद्धं क्षेत्रियपायं वलं
श्रेष्ठतनं विदुः ॥ यथाप्रकृतात्मानाश्च ध्यते नुविमानवः ॥ न तथा वदुर्निर्दिष्टे ईविणोरपि भूपते ॥ वलमस्य
वलं सारं न वक्षीमण्डमण्डली ॥ कुर्यादसारं न गोहिसारं न गमपि स्फुटं ॥ अप्रसादो न धिक्कानं देयाद्यग्रहणं
च यत् ॥ कालयापोऽपतीकारतनुवैराग्यकारणं ॥ अपीडयं वलं शत्रुं जीगीशुरनिषेणयत् ॥ सुखसाध्यां द्विवां
सेन्यं दीर्घप्रयाणपीडितं ॥ दायादादपरोमत्ते न श्रुत्या कर्षणे दिषः ॥ ततः उत्काययशत्वादायादन्नस्य विधि
षः ॥ संधाय युवराजेन यदिवा मुष्यमंत्रिणा ॥ अत्र ४ प्रकोपणं कार्यमत्रियोक्ता ॥ स्थिरात्मनः ॥ दूषमित्रवः
लेश्यापि न गंहत्वा विद्यातयेत् ॥ अथवा गोप्रहो कथ्या तन्नुक्षमृतिवध्वनात् ॥ स्वराखं वासयेद्वाजा परदेशाय

रामः

६७

पवाहनान् ॥ अथवा दानमानाभ्यां वासितव्यमनं हितम् ॥ राजाह ॥ आशक्तवोपि प्रत्यपकारादृश्यंते ॥
श्रुणु ॥ परोपि हि हितो वधुर्वंधुरप्यहितः परः ॥ अहितो देहजो व्याधिहितमाराण्यमौषधं ॥ अपरं च ॥ आ
सीद्दीरवरो नाम्ना शूद्रकस्य महीभुजः ॥ सेवकः स्वल्पकालेन स ददौ सुतमात्मनः ॥ वक्रं दृच्छति ॥ कथमे
तत् ॥ राजा कथयति ॥ अहं पुरा शूद्रकस्य राज्ञः कीडा सरसि कर्पूरके लिनाम्नो राजहंसस्य पुत्र्यां कर्पूरमंजः
र्यमनुरागवान्नवं ॥ नाम राजपुत्रा ॥ तत्र वीरवरो नाम राजपुत्रकुतश्चिदशादागत्य राजद्वारि प्रतिहारमु
पगम्योवाच ॥ अहं वर्तनार्थी राजदर्शनं कारयेत् ॥ ततो सौ राजदर्शनं कारितो कृतः ॥ पुत्र्यहं तुं कल्पशत
चतुष्टयं ॥ राजाह ॥ काले सामग्री वीरवरो कृतः ॥ द्वौ वाक्यः तृतीयश्च स्वर्गः ॥ राजोवाच ॥ नेत शक्यं ए

हनु.

६८

तच्छ्रुत्वा वीरवरः प्रणम्य च तितः गात्रं यमत्रीमि रक्तं ॥ देवदिवसचतुष्टयस्य वर्त्तनं दत्त्वा शायतामस्य स्वरूपं
किमुपेयुक्तेयमेतावद्धनं गृह्णात्यथा नुपयोगी वा ॥ तद्वचनादपारुष्य वीरवरस्य तां वृत्तं दत्त्वा टंकशतचतुष्टयं
दत्तं ॥ तद्विनियोगश्च राज्ञा मुनिभृते ॥ निरूपितः ॥ तत्राहं देवेभ्यो बालोभ्यश्च संप्रदत्तं ॥ अपरमर्द्धोर्द्ध्वः स्ते
भ्यः अवशिष्टं नो ज्यव्ययवित्ता सव्ययतव्ययितं ॥ एतत्सर्वं नित्यं कृत्यं कथं राजद्वारे महर्षिं शंखं पा
णिहस्ते सेवते ॥ यदा च राजा स्वयं समादिशति तदा स्वगृहं मपियाति ॥ अथ चतुर्दश्यां राज्ञो सकलरणा क्रन्द
नध्वनिं सुश्रावः ॥ मूढको क्रते ॥ कः कोत्र दारि ॥ तेनोक्ते देवो हं वीरवरः ॥ राजो वाच ॥ क्रन्दना नुशरणं किं
क्रियतां वीरवरो यथाज्ञा पयति देव इत्युक्त्वा च तितः ॥ राज्ञो चित्तितं नेदमुचितं ॥ अयमेकाकी राजपुत्रो मया

राम.

६८

श्रुत्वा धृतमसि प्रवित्तदहमपि गत्वा निरूपयामि किमेतदिति ॥ ततो राज्ञापि स्वर्हमादाय तदनुसरण
क्रमेण नगराद्वहिर्निर्गम्य गत्वा वीरवरेण सारुदतीरुपयोवनसंपन्ना सर्वालंकारभूषिता श्वकिता दृष्ट्याः
पृष्ठोवाका त्वं किमर्थं रोदिषीति ॥ त्रियोक्ते ॥ अहमेतस्य मूढकस्य राज्ञो लक्ष्मीश्चिरादेतत् भुज्झायाया मम
तासुरेन विभ्राता इदानीं गमीष्यामि ॥ वीरवरो क्रते ॥ कथस्यानुनेरिहावलम्बनं भगवत्यो ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥
यदित्वमात्मानः पुत्रं शक्तिवरं नामानं द्वात्रिंशन्नुक्षणोपेतं भगवत्याः सर्वमंगलाया उपहारी करोषि तदाहं
पुनरत्र सुचिरं सुखं निवसामीत्युक्त्वा ॥ दृश्यो भवतु ॥ ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा निजार्त्ता वधुः प्रबोधिता पुत्र
श्रुमाना राजा दस्फुराति सदक्षिणं नयनं पुत्रराजकार्यं नि युक्तेन पित्रा भवितव्यं ॥ तेन निजं परित्यज्या ल्लयोपः

हेतुः

हेतुः

विष्टौ। वीरवरत्नसर्वलक्ष्मीवचनमुक्तवान्। राजापितदनुसरन्नेवालो। तच्छ्रुत्वासानन्दः शक्तिवरोकते॥ ध
न्योहमेवंभूतः॥ स्वामिराज्यरक्षायां यस्योपयोगः॥ ततस्तत्तकोधुनाविलम्बस्यहेतुः॥ यतः॥ कदापि
तावदेवंविधेवएवकर्मणस्तस्यदेहस्यविनियोगः॥ आद्यः स्यात्॥ यतः॥ धनानिजीवितं चैव परार्थेपात्रमु
त्तजेत्॥ संनिमित्तंवरं त्यागे विनाशे नीयते सति॥ शक्तिवरमातोवाच॥ यद्यतं न कर्तव्यं तत्केनान्येन कर्मणाः
मुत्तमहावर्तनस्य निःश्रयो भवति॥ इत्यालोच्य सर्वे सर्वमंगलायतनं गताः॥ राजापितदनुसरन्गतः॥ तत्र स
र्वमंगलां संपूज्य वीरवरोकते॥ अहो मेदैवं यद्यतन्नक्रियते तदा स न्यमंगः स्यात्। माता किमित्येव मनुशोच
यन्महाराजस्य कासिधिलयासि। वीरवरः पुत्रस्यार्थेऽजलीवधाः॥ पुत्रः॥ स्वामिकार्यसमुद्दिश्य कृतं यत्स

रामः

हेतुः

हसंमया॥ क्षम्यतामपराधं मे कृतो यमं जलिमया॥ देवि पुसीदविजयतां शूद्रको महाराजः॥ गृह्यतामय
मुपहार इत्युक्त्वा पुत्रस्य शिरश्चिच्छेद॥ ततो विरवरश्चित्रयामास॥ गृहीतराजवर्तनस्य तावन्निष्ठा
रः कृतः॥ अधुनानिःश्रुत्वा पुत्रस्य जीवतं विडम्बनमित्यालोच्य स्वर्जमादाय पुत्रस्य हस्तं हृदये दधाति॥ पितुः
सत्यपरित्राता भर्तुः सेवां वरक्षितः॥ कथं क्षामित्येकाकी तद्भक्त्या मित्वया सह॥ इत्यात्मनोपिशिरश्चिच्छेदं
ततस्त्रियोपि स्वामिनः पुत्रस्य शोकार्त्तयोतदनुष्ठितं॥ स्वामिनो हस्तात् स्वर्जमाकृष्य॥ मा भूमे सिकं जन्म
पुत्रशोकं च स्वामिनः॥ लभयं स्वामिनं पुत्रं मम जन्मनि जन्मनि॥ इति शिरश्चिच्छेद॥ एतत्सर्वं श्रुत्वा दृष्ट्वा
वसराजा साध्यं चित्रयामास॥ जीवन्निवप्रियत्वेव मादिधाः शूद्रजन्तवः॥ अनेन सः शैलोके न भूतो न भविष्य

हेतुः
७०

ति॥ तदेतत्परित्यक्तेन राज्ञेनापि न प्रयोजनं॥ ततः स्वशिरश्चेतुमुत्सासितः शूद्रकेनापि स्वर्जशाश्रुयन्त ग
त्या सर्वमंगलाया राजाधृतः॥ उक्तं च॥ पुत्रश्च संसाहसे न इदानीं ते राज्यमंगः स प्रतिनास्ति॥ राजा साष्टागया
तं प्रणम्योवाच॥ देवि न ते राज्येन जीवितेन वा प्रयोजनमस्ति॥ यदि ममानु कं पा क्रियते तदमदायुः शेषे
णाप्ययं स दारपुत्रो राजपुत्रो जीवतु॥ अहं पुनर्यथा प्राप्तां गतिं गच्छामि॥ न गवत्पुवाच॥ अनेन ते सत्योक्त
वर्षेण भृत्यवात्सल्येन च सर्वथा संतुष्टोऽस्मि॥ तद्भक्तु विजयी भव॥ अयमपि स परिवारो राजपुत्रो जीवतु॥ ततो
वीरवरः स पुत्रदाराः स्वगृहं गतः॥ राजा पितैरलक्षितः सासादगर्भं कृत्वा तथैव सुखास्मितः॥ अथ वीरवरादा
रस्थः पुनर्हृत्पालेन पृष्टः सन्तुष्टाव॥ देवसाहसदतीप्ती मां लोकादृश्या भवतु॥ न काप्यन्या वार्ता विद्यः

रामः
७०

ते॥ तद्वचनमाकर्ण्य सन्तुष्टो राजारवित्रयत्॥ कथमयं श्राव्यतामहासत्त्वः॥ यतः॥ प्रियं कुर्यादहं यथाः
रस्यादविकल्परः॥ दाताना पात्रवर्षी स्यात् पुगल्भः स्यादनिष्टुरः॥ एतन्महापुरुषलक्षणमेतत्स्मिं स
र्वमस्ति॥ ततः सराजा प्रापः॥ शिष्टसभायां सर्वे तद्भूतान् प्रस्तुत्य प्रसादात्तस्य कर्णदराज्यं ददौ॥ तत्किमा
मागन्तुं नातिरेव दुष्टा॥ तत्रा पुत्रमाधममध्यामाः संभवन्ति॥ ॥ उक्तवाको कृते॥ यो कार्यं कार्यं वत् शान्ति स
किं मंत्री नृपेक्षया॥ वरं स्वामि ममोदुःखं तत्राशो न त्वकार्यतः॥ शृणु देव॥ पुन्यास्रवं यदेकेन तन्मयापि न विव्य
ति॥ हत्वा निधुमतो मोहाविध्ययी नो पितो मृतः॥ ॥ राजा पृच्छति॥ कथमेतत् मंत्री कथयति॥ अस्तु यो ध्याः
यायुरिच्छामाणि त्रामक्षत्रियः॥ तेन धनार्थिना महता॥ कायकेशेन भगवांश्चन्द्रार्कपूडामणिश्चिरमाराधितः॥

हृ.

७१

ततः पक्षीण पायौ सौत्वने दर्शनं दत्त्वा न गतः प्रसादात्पक्षे श्वरेणादिष्टः ॥ यत्नमथ प्रातः क्षौरं कृत्वा लघु
हस्तः सत्त्वगृहे द्वारि भृतं स्थास्यसि ततो यमेवातं ॥ क्षुन्ने मंगले पश्यसि ॥ तत्रिदं सगुडेन हनिष्यसि ॥ ततो सौ
मिक्षुकस्वर्णपूर्णकलशो न विष्यति ॥ तेन त्वया स्वकृया यावज्जीवनं सुखिना न विष्यति ॥ अनन्तरं तथा नु-
ष्ठिते तद्वत् ॥ तच्च क्षौरकरणं या नीतेन नापितेना लोका लोचितं ॥ अयनिधि प्राप्ते रयमुपायः ॥ तदेहमप्येवं किं
न करोमि ॥ ततः प्रभृतिसनापितः प्रतिदिनं तथा विधौ सगुडहस्तः प्रातः सुनिभृतं निक्षोरागमनं प्रक्षेपे
एकदा तेन तथा प्राप्नोमिक्षुकलघुडनहत्वा व्यापादितश्च ॥ तस्मादपराधात् ॥ सोपि नापिता राजपुरुषे त्माडितः
पंचत्वं मुपगतः ॥ ॥ अतो हं बुद्धीमि ॥ पुण्यं ज्ञेयं देकेन तन्मपि न विष्यति स्यादि ॥ ॥ राजाह ॥ पुरीवृत्तकथो
या

क्ष

रामः

७१

ज्ञारेः कथं निर्णीयते परः ॥ स्यान्निःकारणवधुर्वा किं वा विअमन्धातकः ॥ या तु प्रसूतमनुसंधीयतां ॥
मलयाधिन्यकायांच चित्रवर्णान् रथुना किं विधेयं ॥ मंत्री वदन्ति ॥ देवो यातं प्राणिधिसुरवा ॥ अतं मया ॥ यन्म
हामंत्रिणो गृध्रस्योक्तापदेशे विचवर्णाना नादरः कृतः ॥ अतो मूढो सौजेतुं शक्यः ॥ तथा चोक्तं ॥ लुब्धः क्रूरः
लसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ॥ मूढो यो धावमन्नाच मुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥ अतो जावदस्मदुर्गद्वाराः
वरोधन्न विदधाति ॥ तावन्न शडिवने वर्तते सुतद्वलानि हन्तुं सारसादयः सेनापतयो नियुज्यन्तां ॥ तथा चोक्तं
दीर्घवत्सपरिश्रांतं न शदिवसा संकुलं ॥ द्यौराग्निमयसं वलं क्षुत्पिपाशाहितकुलं ॥ प्रमत्तं नो ज्ञानवयं व्या
व्याधिदुर्निक्षयीतीतं ॥ असंस्थितमभूयिष्ठं वृष्टिवातममाकुलं ॥ पंक्यं शुजलस्थं च लुप्यते दस्युविद्वत्

हनु

७२

एवंभूतेमहीपालपरसैन्यविधातयत्॥अथञ्च॥अवस्कन्दनयाज्ञाप्रजागरुतश्चमं॥दिवाः
उपसमाह्वयान्निजायाकुलसैनिकं॥अतस्तस्यप्रमादिनोवलंगत्वायथावकाशंदिवारत्रौवाद्य
नु॥तथातुष्टितेचित्रवर्णस्वसैनिकावहवः॥सात्विकाः॥सेनापतयश्चनिरुता॥ततः॥चित्रवर्णविष
यः॥स्वन्निर्गोदीर्घदशिनमाह॥ततःकिमित्यस्मदुपेक्षाक्रियते॥किंकाप्यविनयोममास्ति॥तथाप्युक्तं॥
नराजं प्राप्तमित्येवंवर्तितव्यमसांप्रते॥अथैवविनयोहतिजराहूपमिवोत्तमं॥अथञ्च॥दक्षः॥अ
थमक्षिगकुंतिपद्याणीकल्पतां॥सुखमरोगी॥उद्युक्तोविधावतं॥धर्मार्थयशांसिचविनीतः॥शुद्धोव
दति॥देव॥अविद्वानपिभूपालोविद्यांष्टोपसेवया॥परं॥कृत्यामवाप्नोति॥जलासन्नतह्ययथा॥अ

रामः

७२

अथ॥पानंस्त्रीमृगयाशुतमर्षदूषणमेवच॥वाग्दण्डयोग्यपाहृष्यं॥व्यसनानिमहीनुजं॥किञ्च॥न
सासहेकात्ररसानुवृत्तिना॥नवाप्युपायोपहतात्ररत्नना॥विभूतयः॥शक्यमवापुमूर्जिता॥नयेचशौर्येच
वसन्ति॥संपदः॥अथावस्त्वलोत्साहमवलोकसाहसैकरसिना॥मयापन्यते॥अपि॥मंत्रिष्वनवधानं॥वाक्य
रूपं॥चकृतं॥अतादूत्रीतेः॥फलमिदमनुभूयते॥तथावोक्तं॥॥॥मंत्रिणंकमुपयाति॥ननीतिदोषाः॥संतापयं
तिकमप्यनुजत्ररोगाः॥कं॥श्रीर्नदप्ययतिकन्ननिहतिमृत्युः॥कं॥स्त्रीकृतानविषयापरितापयति॥ततो
नयाप्यालोचितं॥प्रज्ञाहीनोयंनोचत्कथं॥नीतिशास्त्रकथांस्ववाग्लोकाभिरंतरयति॥यतः॥यस्यनास्तिस्व
यंप्रज्ञाशास्त्रं॥तस्यकरोति॥किं॥लोचनान्याविहीनस्यदप्यण॥किं॥करिष्यति॥तेनाहमपितस्मीस्थितः॥

हेतुः

७३

राजावधोजलिराहा ताव अत्येवं ममापराधः ॥ इदानीं यथाहमवशिष्टवलसहितोऽपि प्रत्यावृत्य वि
धावलंगच्छामितथोपदिश ॥ गृध्रः स्वगतं चित्रयति ॥ क्रियतामत्र प्रतीकारः ॥ यतः ॥ देवता सुगुरो गो
पुराज सुवाग्नेषुवा नियतव्यः सदा कोपोवालवृद्धातुरेषुवा ॥ कृते च ॥ विहस्य मात्रेष्ठीः समाश्रयसिहि ॥ अ
णदेवा मंत्रिणां मित्रसंधाने निषजं सान्निपातके ॥ कर्मणि व्ययने प्रज्ञास्थे कोवानप्येति ॥ अपरं च
आरभते स्वमेवांका कामं व्यग्राजवंतिवा ॥ महारंजः कृतधियस्तिष्ठति च निराकुला ॥ तदतस्त्ववप्रतापा दे
वदुर्गे भंका कीर्तिप्रतापेवलसहितं त्वामचिरेनैव कालेन विंध्यादिन्यामि ॥ राजाह ॥ कथमनुनास्वत्यव
हेनैतत्संपश्यते ॥ गृध्रो वीमि ॥ देवसर्वं भविष्यति ॥ यतः ॥ विजयतां विजगीषोरदीर्घस्त्रता विजयसिद्धे

रामः

७३

विश्यंताव ॥ तदद्य दुर्गघरावरोधो विधीयतां ॥ अथ प्रणिधिवके नागन्यहिण्यगर्जस्य कथितं देवस्व
त्यवले एतायं गृध्रस्य मंत्रोपेष्टं भादयागत्य दुर्गघरावरोधं करिष्यति ॥ राजाहं सो कृते ॥ सर्वज्ञ किमधु
ना विधेयं ॥ चक्रो वदति ॥ देवस्ववले सारासारविवारः क्रियते ॥ तात्वा सुवर्णवस्त्रालंकारादिना यथाहं प्र
सादयानं च ॥ तथा वोक्तं ॥ यः काकिनीमप्येष पथप्रयत्नामंत्रिष्यते निष्कसहस्रतुल्या ॥ स्थानेव कोटिं च
विमुक्तहस्तं राजसिंहं नजहाति लक्ष्मी ॥ अन्यच्च ॥ क्रतो विवाहव्यसनेरिषु क्षययशस्करे कर्मणि मिः
त्रसंग्रहे ॥ प्रियासुनारी स्रधनेषु वंधुषु व्यतिव्ययो नास्ति नराधिपादु ॥ यतः ॥ मूर्खः स्वल्पव्ययत्रासात् स
र्वनाशं कराति हि ॥ कः सुधीस्तु न जेना एतं युक्तं स्यात्तिसाधसात् ॥ राजाह ॥ कथमिह समयेति व्ययो
युज्यते ॥ तथा वोक्तं ॥ आपदार्थं धनं रक्ष ॥ मंत्री कृते ॥ श्रीमथः कथमापदः ॥ राजाह ॥ कदा विदहितालः

हनुः

७४

सीगा पुनः मंत्रीकृते ॥ संविता र्यो विनश्यति ॥ तदेव कार्यं एषं परित्यज्य सुप्रदा दानमानाम्यां पुरस्क्रिय
यतां ॥ तथा वोक्तं ॥ परस्परज्ञां संरुष्टास्त्यक्तुं प्राणा मुनिश्चिता ॥ अपि यं च शतं शूरा मृद्वतिरिपुवाहिः
भी ॥ किंच ॥ शिष्टैरप्यविशेषज्ञ ॥ प्रश्नकृतनाशक ॥ त्यज्यते किं पुनत्रायेर्वंधाप्यात्मं भरिन्नर ॥ यतः ॥
सत्यं शौचं त्रया त्यागो नृपस्यैते महागुणाः ॥ एते मुक्तो महीपालः प्राप्नुते स्वलवाद्यतां ॥ अमात्यास्ता
वदवेश्ममेव पुरस्कृत्याः ॥ तथा वोक्तं ॥ यो येन प्रतिवद्धः स्यात्सरुतेणोदयवायी ॥ सविश्वतो नियोक्तव्य
प्राणेषु बधनेषु च ॥ यतः ॥ धूर्तः स्त्रीकाशिभुर्यस्य मंत्रिणस्य महीपते ॥ अनीतिवचनोक्षिप्तः कापावो स
निमर्जति ॥ पश्य देव ॥ हर्षकोधौ यतौ यस्य कोषः स्वप्रत्ययेन च ॥ नित्यं नृत्पानपेक्षा च तस्य स्याद्धनदाध
धरा ॥ यथा राज्ञां महत्प्रातां प्रवयायवयोक्त्वं ॥ अमात्या इति तां राजाना वमन्येत न कहिंचित् ॥ यतः ॥ म

रामः

७४

ही भुजो मदांधस्य विषमे कार्यसांगरे ॥ स्ववर्जितो हिकरालंबः सुहृत्सविवेक्षितं ॥ तथा गत्यप्राणम्यमेघव
र्णो कृते ॥ देवदृष्टिप्रसादं कुह ॥ एष युदार्थि विपक्षो दुर्गधारि ॥ तदेव पादादेशो दहिनिः सत्यस्वविक्रमं दर्श
यामि ॥ तेन देवप्रसादस्या नृणां तामुपगच्छमिति ॥ चक्रो वदति ॥ नामैवं यदि वहिनिः सत्ययोद्धवं ॥ तदा दुर्ग
अयो र्गनिः प्रयोजनं ॥ अयं रंच ॥ विषमोपियथानक्रः शालिना निः सतो वशः ॥ वनादिनिर्गतः सत्यं सिंहोपि
स्याकृगालवत् ॥ देवस्वयंगत्वा दृश्यतां युद्धं ॥ यतः ॥ पुरस्कृत्यवलं राजा योधयन् वलोकयं ॥ स्वामिना धिष्ठि
तस्मापि किन्नसिहायते क्वं ॥ अनंतरं ॥ ते स्वर्गदुर्गधारंगत्वा महीवंकृतवत्तः ॥ अयं रंच चित्रवारो राजाः
गृध्रमुवाच ॥ तात तत्स्वप्रतिज्ञातमधुना निवाहया ॥ गृह्णते ॥ शृणुतावत् ॥ अकालसहस्रस्य न्यूनं मूर्खव
सनिनायकं ॥ अयं रंच नीरुपोधं वदुर्गवसनमुच्यते ॥ तत्तावदत्र नाति ॥ उपजायश्चिरौ धीश्वस्तन्यमेव

हेतुः

७५
क

कौतुहलः। उगमस्य संज्ञा नोपायोऽस्त्वित् ४ कथितार्थमे॥ अत्र यथाशक्तिः क्रियते यत्नः॥ कर्णे कथयत्येवमेव॥
ततोऽनुदितं एव तात्करं प्रातः काले चतुर्थेऽपि महाद्वारेषु दत्ते समभारेण पुद्गे दुर्गाभ्यन्तरे वस्थितं गृहेषु क
कैरकदाग्निविशिष्टं ४॥ ततो गृहीतं दुर्गमिति कोलाहलं कृत्वा १ नेक गृहेषु च प्रदीपं पावकं प्रत्यक्षेणावलोक्य
राजहंससैनिका अन्ये च दुर्गवासिनः सत्वरं कदं प्रविष्टाः ४॥ यतः ४॥ सुमंत्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपला
यितं॥ प्राक्काले यथाशक्त्या कुर्यान्नेव विचारयत्॥ राजहंसश्च सुखी त्वभावान्मन्दमन्दगतिः सारसद्विती
यवित्रवर्णस्य सेनापतिना कुक्कुटना गन्धवेष्टितः॥ हिरण्यमेरिजा कृते॥ सेनापते सारसममानुरोधान्ना
मानवायादयिष्यसि गंतुं त्वमधुनापि समर्थस्तस्माज्जलं प्रविश अस्मत्पुत्रं दूडारत्ननामानं सर्वज्ञस्य स
मत्पाराजानं करिष्यसीति॥ सारसो कृते॥ देवनवक्रव्यमेवं दुःसेहं वचः॥ यावच्चन्द्रार्कं विजयतां देवः॥

रामः

७५
क

अहं देवस्य दुर्गाधिकारितं नमोऽस्मां साष्टग्विलिप्तेन द्वावत्तना प्रविशतु शत्रुः॥ अपरं च॥ देवः क्षमीः
दाता गुणः॥ श्रीस्वामी दुःखेन लभ्यते॥ राजा ह्यस्त्यवे किंतु॥ अविः दक्षोऽनुरक्तश्च ज्ञाने भृत्यो यित
उत्तमः॥ सारसो कृते॥ अन्यच्च देवश्च ४॥ यदि समरमयास्य नात्मी मृत्योर्नयमिति युक्तमिति न्यतः॥
प्रयातुं॥ अथ मरणा मेव ज्ञेयः किमिति सुधामालिनेन यशः क्रियते॥ अन्यच्च॥ जवेस्मिन् यवतो ज्ञात
विविधं प्रमज्जगुरो जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः॥ त्वं च देवस्वामी सर्वदार्ढ्यणीयः॥
यतः॥ स्वाम्यमात्यश्च राक्षसश्च तु गकोषो बलं सुहृत्॥ राज्ञो गानि प्रकृतय योराणां अणयो पिवः॥
अत्रापि प्रधानराज्यां गं राजा॥ अपरं च॥ प्रकृतिः स्वामिनो त्यक्ता समृद्धोऽपि न जीवति॥ अपि धनः

हेतुः

७५
२०

नरीवैयः किं करोति गतायुषि॥ अपरं च॥ नरेश जीवसे को धं निमी लनि निमी लति॥ उपत्यु दी यमाने च
रवा विवसरोरुहं॥ अथ कुकुदे नागत्य राजहं शस्य कते नख मुख्या धातः॥ कृतः॥ ततः सत्वरमुपसृत्य सा
सारसेन स्वदेहेनात्ररितो राजा॥ अनन्तरं कुकुदे नख मुख्या धातः॥ जर्जरी कते नसारसेन स्वांगेनाकाशये
राजा जलेक्षितः॥ कुकुदे सेनापतिश्च बुं च प्रहारेण व्यापादितः॥ यश्चात्सारसो घिवकुमिः संभूये व्यापादित
॥ अथ चित्रवर्णे दुर्गं पविश्य दुर्गावस्थितं वंग्राहयित्वा तं दिभिर्जसशब्देनानन्दितः॥ स्वत्वं धावारं जगा
म॥ राजपुत्रैरुक्ते॥ तस्मिन् राजहंशवले पुण्यवानसो सारस एव॥ येन स्वदेहदानेन स्वामी रक्षितः॥ उक्तं वै त
त्॥ जनयन्नि सुतां गावः सर्वा एव गवाकृती॥ विषाणो हिरविनस्कृध्वं का विदेव गवां पति॥ ॥ विष्णुशर्मणो

रामः

७५
२०

कं॥ सतावत्सवसव कीडानक्षय पुण्य लोका निधा धरी परिजनोऽनु नव तु महा सत्वः॥ तथाप्युक्तं॥ अ
हवे सुवये शूराः स्वाम्यर्थं त्यक्त्वा जीविता॥ नत नक्ता कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गमाप्तिनः॥ अपरं च॥ यत्र
यत्र हतः शूरः स्वाम्यर्थं त्यक्त्वा जीविता॥ शत्रुभिः परिवारितः॥ अक्षया लभते लोकाः यदि कै वं न ग क
ति॥ अपरमप्येव मनु॥ विग्रह ४८ करि तुरंगपति निनो कदापि नवतां मही भृतां॥ नीति मंत्र पवनेः
समाहता संश्रयत्रिगिरि गकरं द्विषः॥ ॥ शति हि तौ पदेशे विग्रहनाम तृतीयकथा संग्रहः॥
॥ विग्रहतावत्कथितः संधिरधुना विधीयतां॥ यस्यायमायः श्लोकः॥ मृत्ते महति संग्रामेः
राज्ञो निरुत सेनयो॥ स्तेयोभ्यां च गृध्रवचक्राभ्यां वाचा संधिकृतः क्षणात्॥ ॥ राजपुत्रा उचुः

हेतुः

७६

कथमेतत् ॥ विष्णुशर्मा कथयति ॥ ततस्तै न राजहंसेनोक्तं ॥ केनायमस्मदुर्जे निक्षिप्ताग्निः ॥
किंपावको न वा ॥ स्मदुर्जे विष्णुसिनाके न द्विपियक्षप्रयुक्तेन ॥ चक्रवाक उवाच ॥ देवप्रवतो निःकारः
एव शुरसो मेघवर्णः सपरिवारनात्रावलोक्यते ॥ तन्मन्येतद्विवेकितमिदं ॥ राजाक्षणे विचित्राह ॥ अ-
लितावदेवं ॥ ममदुर्जे देवमेतत् ॥ तथा चोक्तं ॥ अपराधः स देवस्य न पुनर्मंत्रिणमयं ॥ कार्यसुघटित-
क्रापिमन्यविघटितेयतः ॥ मंत्रीकृते ॥ उक्तमेतत् ॥ विषमां हि दशां प्राप्य देवं गर्हयते नरः ॥ आत्मनः कर्म-
दोषास्तु ते वज्रानां तेषां पण्डितः ॥ अपरं च ॥ सुहृदां हितं को ज्ञां यो वाक्यं नाजिनन्दति ॥ सकूर्मश्च दुर्बुद्धिः
काष्ठाद्बुद्धे विनश्यति ॥ ॥ राजोवाच ॥ कथमेतत् सोऽब्रवीत् ॥ अस्मिन्मगधविषये कुर्यात्पलायनं ॥

रामः

७६

सरः ॥ तत्र विरात्रिवसतो हसो ॥ तयोर्मित्रं कूर्मश्च वसति ॥ अथ धीवरैरागत्य तत्रोक्तं ॥ यदत्रास्मानिस्थो
षित्वा प्रातर्मत्स्य कूर्मादया व्यापादयितव्योऽहं ॥ तदा कर्ण कूर्मो हंसावाह ॥ सुहृदो अयतां धीवरा लापः
॥ अधुना किं मया कर्तव्यं ॥ हंसावाह ॥ ज्ञायतां पुनस्तव त्वश्चायं दुचित कर्तव्यं ॥ कूर्मो कृते ॥ मा मे वं यतो ह-
ृत्वातिकरोहसत्रा ॥ तथा चोक्तं ॥ अनागतविधाता वप्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ॥ द्वावेतौ सुरमेधेते यद्भविष्यो-
विनश्यति ॥ तावाह ॥ कथमेतत् सोऽब्रवीत् ॥ पुरातस्मिन्नेव सरसि ॥ एवं विधेष्टेवं धीवरा लापेषु
पस्थितेषु मत्स्यत्रयेनाहोचितं ॥ तत्रानागतविधातानामेको मत्स्यस्तेनोक्तं अहं तावज्जसा शयान्तरंगत्वा-
मीत्युक्ता समुद्रान्तरंगतः ॥ अपरेण प्रत्युत्पन्नमतिना म्नामस्येनाभिहितं ॥ न विषयदर्ये प्रमाणं नावात्तु

हृत्

७७

वर्किसमाधातव्यं॥ तदुच्यते यथा कार्यमनुष्ठयं॥ तथा वक्तुं॥ उत्पन्ना मापदं यत्तु समाधत्ते सदुद्धिमान्
। वणिजो नार्यया आरः प्रत्यक्षोति कृतो यथा॥ यद्दविष्यः कृतिः कथमेतत्॥ प्रत्यक्षत्रमतिनाह॥
अतिविक्रमपुरे समुद्रदत्तो नाम वणिक्। तस्य रत्नप्रभानामवधू॥ केनापि स्वसेवकेन समंसर्वदारम
ने॥ यतः॥ नस्त्रीणां मयि यः कश्चिन्पुत्रो वापि न विद्यते॥ गावतेण मिवारणे पार्थयन्ति न वं न वं॥ अ
थे कदा सारत्नप्रभातस्मिन्नेव सेवके मुखे बुभुक्षन्तं ददतीति। तेन समुद्रदत्तेनावलोकितं॥ ततः सा वन्ध
की सत्त्वरं नर्तुं समीपमुपगम्याह॥ नो एतस्य सेवकस्य तावन्महतीति निर्दुतिः॥ यतो हि गुर्वन्धप्रत्यक्षो
ऽस्य मुखे मया धात॥ तथा वक्तुं॥ आहारादिगुणः स्त्रीणां बुद्धिज्ञासांचतुर्गुणाः॥ बहुलो व्यवसायश्चः

पर

रामः

७७

कामस्याष्टगुणः स्मृतः॥ तच्छ्रुत्वा सेवकेनापि॥ प्रोक्तव्यं॥ यत्प्रेमरूपे दृशी विधातवसेवकेन स्थात
व्यं॥ यतः॥ यदक्षिणामधुः सेवस्य मुखं शिंघ्रति॥ ततो रसावुल्लयवलितः॥ स च साधुना यत्नान्प्रवेष्ट
धृतः॥ अतो हं प्रवीमि॥ उत्पन्ना मापदं यत्स्त्रित्यादि॥ ततो यद्भवेत्प्रोक्तं॥ यदना विनतज्ञाविभाविचे
न्नतदन्यथा॥ इति चित्ताविषयो यमगदकिन्नपीयते॥ अथ प्रातर्जालेन वद्धः स नृपत्युन्नतिस्मृतवदा
त्मानं दर्शयित्वा स्थितः॥ ततो जालादपसारतो यथा शक्नोत्यस्य गंभीरनीरं प्रविष्टः॥ यद्दविष्यः श्वधीव
रेऽप्राप्नोव्यापादितश्च अतो हं प्रवीमि॥ अनागतविधावेति॥ तद्येथाह मन्योरुदनयप्राप्नोमि तत्क्रिय
तां॥ हं सा वा हतुः॥ स्थले गच्छते स्रवकथं कुशलं॥ कूर्मो कुरुते॥ यथाह मपि न वदाम्यसकाशावर्त्मना वज्रा

हेतुः

७८

मिासउपायोविधीयतां॥हंसो कुरुते॥कथयन्मुपायं॥संभवति॥कुर्मो विदति॥युवाभ्यां बुधुतं काष्ठ
खण्डमेकं मध्ये मयापि मुखनावलम्बयितव्यं॥ततो भवतो पक्षवलेन मयापि गतव्यं॥हंसो कुरुते॥संभः
वत्येष उपायः॥किन्तु॥उपायविज्ञेयस्याज्ञो ह्यपायनविज्ञेयत्वेत्॥पश्यतो वकमूर्खस्य न कुलेः प्रक्षिताः
सुताः॥॥कुर्मो कुरुते॥कथमेतत्॥हंसः कथयति॥अस्युत्तरापथे गृध्रवदो नाम गिरिः॥तत्रैरावतीः
तीरन्ययोधया दयेव कातिवसन्ति॥तस्य वृक्षस्याधत्तदिव रसप्येतिष्ठति॥सर्वसप्येतिष्ठे वा वकानां
वाला पत्यातिरवा दति॥ततः शोकान्निनां वकानां प्रलापं श्रुत्वा केनचिद्वकेनोक्तं॥एवं कुरुत यूयं म
त्स्यानादाया गम्य न कुलविवरादारभ्य सर्पाविवरं यावत्पुंक्तिं क्रमेणैकैकशो मत्स्यान् विस्तीर्य वत्तः

रामः

७८

ततस्तदाहारलब्धैर्न कुले रपमा गत्या वदष्टव्यः स्वभावविधेष्टो व्यापादितश्च॥तथा तुष्टितेन घृतेन॥अथै
न कुले सत्रवृक्षे वदशावका राव ४ श्रुतः॥यश्चात्रै न कुले सवकशावका वृक्षमारुह्य सर्व एकदा व्यापा
दिताः॥अतो हं ववीमि॥उपका विज्ञेयन् प्राप्तेत्यादि॥॥आवाभ्यां नीयमानं चत्वां विलोकैः॥किं चिच्छि
विद्वक्तव्यमेव॥तदा कर्णयदा त्वमुत्तरं दास्यति तदा त्वं मरणं॥तत्सर्वं या इहैव स्वीयतां॥कुर्मो कुरुते॥कि म
हमज्ञः॥न किमपि मया वक्तव्यं॥ततस्तथा तुष्टिते तथा विधं कर्म मवलोक्य सर्वे गोरक्षकाः पश्चाद्वा व
न्ति॥वदन्ति च॥कश्चिद्वदस्वैरेव पक्षा न क्षतिः॥अर्थकाश्चिद्वदन्ति॥गृहं नेष्यामि तत्पुरुषवचनं श्रुत्वा सकर्म
क्रोधविस्मृतपूर्वसंस्कारोऽवदत्॥युष्मानि मस्म भक्षयितव्यमिति वदं नेव पतिता व्यापादितश्च॥अतो

हेतुः

ॐ

हं वीमि॥ सुहृदां हितकामानां मित्यादि॥ ॥ अथ परिधिप्रहितो वक्त्रागम्यो वाच॥ देवप्रागेव म
यावेदितं॥ यद्गुर्गेशोधने प्रतिक्षणं कार्यमिति॥ यच्च युष्माभिर्नैकतमतस्तदनवधानस्य फलमिदमनू-
नृतं॥ इर्गेशाहं श्रायं मेघवर्णनाम्ना वायसेन धृष्टपुत्रेन कृतः॥ राजानि ४ अस्याहं॥ प्रणामा दुष्कारा
द्या यो विश्वसिति शत्रुषु॥ स सुप्रवृक्षाये पतितः प्रतिबुध्यते॥ परिधिरुवाच॥ इतो दुर्गैर्विधाय यदा ग-
तो मेघवर्णस्तदा विप्रवर्णेन प्रसादितेनोक्तं॥ अयमेव मेघवर्णः॥ च कर्पूरदीपराज्ये निषिच्यतां॥ तथा चोक्तं॥ क-
तकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाययत्॥ फलेन मनसा वा दृष्ट्यो नैव प्रहर्षयेत्॥ चको वदति॥ ततस्ततः परि-
धिः कथयति॥ ततः प्रधानमंत्रिणा गृध्रेणानिहितं॥ देवसो दमुचितं॥ प्रसादात्तरं क्रियतां॥ यतः॥ अविवा-

रामः

ॐ

पा०

रयतो युक्तिः कथयंतुषक एतन्॥ नीचश्चापकृतं राजन् वालकास्त्रिवस्त्रितं॥ अथ रं॥ महता मां स्पदे नी-
चकदापिन करोति यः॥ अधिकारि यदा तेन हन्यते सकलं जगत्॥ तथा चोक्तं॥ नीचश्चाप्यपदं प्राप्य स्वा-
मिनं लोभुमिच्छति॥ मूर्खको व्याधुतां प्राप्य मुनिं हन्ते गतो यथा॥ विप्रवर्णः पृच्छति॥ कथमेतत्॥ दूरदर्शिकथ-
यति॥ अतिगौतमस्य महर्षेः स यो वने महातपोनाम मुनिः॥ तेनाश्रमसन्निधाने मूषकाशावकः काकमुख-
प्रक्षोदकः॥ पश्चादया लुनातेन मुनिना नीवारकोणैः सपरिपालितः॥ तं च मूषकं त्वादितुं यथा दन्तिष्वं वि-
डाला मुनिना दृष्टः ततः तयं प्रभावात्स मूषको विडालकृतः॥ स च विडालः कुक्कुरादि ज्ञोति॥ ततो सो कु-
क्कुरकृतः कुक्कुरस्य व्याघ्रात्स हृदयं॥ तदनंतरं स व्याघ्रमपितुं मुनिमूर्खकनिर्विशेषणं पश्यति॥ तं मुनिं च

हेतुः

८०

दृष्ट्वा सर्वे वदन्ति॥ अनेन मुनिना यं सर्वको व्याधुतां नीतः॥ एतद् दृष्ट्वा अत्राववाः सव्यो रश्मिं यत्नः॥ याव
दनेन मुनिना जीवितं तावदिदं मम स्वरूपं रक्षानं कीर्तिकरं न पलोपिष्यते इत्यालोच्य मुनिं हनुं गतः॥ तत
ज्ञात्वा मुनिना पुन मूषक एव कृतः॥ अतो हं वीति॥ नीचः क्षम्यपदं प्राप्येत्यादि॥ ॥ अपरं च॥ देवने तत्र
सूकरमपि शृणु॥ न क्षयित्वा वदून्मत्स्या तु तमाधममध्यमाः॥ अतिलोत्थादकः पश्चात्कृतः कर्कटकं
ग्रहान्॥ ॥ वित्रवण उवाच॥ कथमेतत् गृहो बवीत्॥ अग्निमालवविषये पद्मगर्भाभिधानं सरः॥ तत्रैः
काष्ठवकः सामर्थ्यहीन उद्दिग्धनात्मानं दशयित्वा स्थितः॥ सच केन विन्कुलीरेण दूरादेव दृष्टः॥ किमि
ति ज्ञवानाहारपरित्यो नति कृति॥ वकेनोक्तं॥ मत्स्या मम जीवनहेतवः॥ मत्स्याश्च वश्यमत्र कैवर्त्तव्या पाः

रामः

८०

दयितव्या इति नगरोपात्रे पर्यालोचना मया कर्णिता॥ तदेतो वत्तनाभावो देवास्मरणं मुपस्थितमिति ज्ञा
त्वा हमाहारे पित्रिणं ददरः॥ ततः सर्वे मत्स्येण लोचितं॥ इह समये तावदुपकार एवायमत्स्या कमिति ल
क्ष्यते॥ तदयमेव यथाकर्तव्यं दृष्टुं॥ तथा चोक्तं॥ उपकृता रिणा संधि न मित्रेणापकारिणा॥ उपका स प
कारो हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः॥ मत्स्या उवुः॥ कोत्र लक्षणोपायः॥ वको कृते॥ अग्निरक्षाहेतु जलाश्रः
यात्रा अयणं॥ तत्रा हं युष्मा न्नयामि॥ मत्स्येर्नयादुक्तमेव मत्सु॥ ततो सोऽवकत्मा मत्स्या नके कसे
नित्वा रक्षयत्॥ अनन्तरं कुलीरममुवाच॥ भो वकमा मयितव्यं नयति॥ ततो वकोऽप्यपूर्व कुलीरसाथी
सादरं तन्नीतवान्॥ अथ वके स्थले धृत्वा धृतः॥ कुलीरो मत्स्यकं कासाकीर्णं भूतलमवलोक्य विव्रयत्

हेतुः

८१

हाह तोस्मिन्मनः भवतु इदानीं समयोचितं व्यवहरो मि॥ यतः शांता वदयस्य नेतव्यं यावन्न नयमागतं॥ अ-
गतं तु नयं वीक्ष्य प्रहृतव्यमभीतवत्॥ अपरं वा॥ अत्रियुक्तो यदा पश्यन्न किंचिद्विदितमात्मनः॥ युधामा नः
तदा प्राज्ञो प्रियतरि पुना सह॥ अन्यच्च॥ यत्रा युद्धे कुर्वो नाशो युद्ध जीवित संशयः॥ तमेव कालं युद्धस्य प्रव-
दन्ती मनीषिणः॥ इत्यालोच्य सकुली रत्नस्य वकस्य ग्रीवांश्चि कुदः॥ अतो हं ववीमि॥ नक्षयित्वा वज्रम-
स्यानित्यादि॥ ॥ ततः पुनः सचित्रवर्णो राजा उववीत्॥ शृणु॥ सयाता वन्मंत्रिन्नेतदालोचितः॥ यद-
त्रावस्थितेनेन मद्यवर्णेन राज्ञा यावती कर्पूर दीपस्योत्तमवत्सूनितां न्येस्मा कमुपनेतव्यानि॥ तेन महता वि-
लासेनास्माभिर्विधावलेस्यातव्यं॥ दूरदर्शी विहस्या ह॥ देव॥ अनागतवतीं विंतां कृत्वा यत्पुप हृष्यति॥ सति

रामः
८१

रस्कारमाप्नोति नम्रनालो यथा विजः॥ ॥ राजो वाच॥ कथमेतत्॥ सो उववीत्॥ अस्मिन् देवीकोटनगरे वेदः
शर्मानामवाप्तः॥ तेन विषुवत्समये शक्र नृत्तशरावरकः प्रापः॥ ततस्तमादायासौ नाण्डपूर्णा कुंभ-
कारमाण्डपिके कदेशे सुप्रसन्नवित्तयत्॥ यद्यहमिमं शक्र शराववीक्रीय दशकर्पदकानूपाप्नोति त-
दातेरिह समये दशरावानूपकीयविक्रयानेकधा वृद्धैस्तद्धनेः पुनः पूंगवत्त्रादिकमुक्तीयविक्रयल-
क्षसंख्यातानि धनाप्युत्पाद्य विवाहवतुष्टयं करोमि॥ ततस्तस्य पत्नीषु यारूपे यौवनधनवती तस्यामधिः
कानुरागं करोमि॥ अतन्नरं संजातेषां तत्सपत्न्यो यदा द्रुं कुर्वन्ती॥ ततः कोपाकुलो हन्ता सपत्नी रिक्तं ल-
गुडे न ताडयामीत्यभिधा यतेन लगुडेः क्षिप्रः॥ अथ स शक्र शरावद्वर्णीता भ्रातानि च वरूनि भग्नानि॥ ततो

हनु.

८२

जा एउ जंग शब्दे नागत कुंज कारेण सर्वे दृष्ट्वा सवा स्मरण स्तिर स्तुतो मण्डपिकागर्भादि हिः कृतः ॥ अतो
हं वीमि। अनागतवती विज्ञानित्यादि ॥ ॥ ततो राजारहसि गृध्रमप्युद्धृत ॥ तात यथा कर्तव्यमुपदि
शः ॥ गृध्रो कृते। मदोद्धतस्य नृपतेः संकीर्णस्यैव दत्तिनः ॥ गच्छत्युत्तमार्गयातस्य नेतारः खलुवाच्यतां ॥
शृणुतावदेव ॥ किमस्मान्निरिदं दुर्गमं वलं दर्प्या इमं ॥ नवा भवत्युतायाधिक्षिते नोपायेन ॥ राजा ह। न व
तामुपायेन ॥ गृध्रो कृते ॥ यद्यस्यास्मद्वचनं क्रियते ॥ तदा स्वदेशे गम्यते धुना ॥ अन्यथा संप्रत्यासन्नवषा
काले तुल्यवलेन सह दुर्गविग्रहे सत्यस्माकं परममिष्टानां स्वदेशगमनमपि दुर्लभं न विष्यति ॥ सुख
शोभार्थं च सेव्याय गम्यतां ॥ दुर्गं जग्न कीर्तिश्च सर्वैव ॥ समयमन्तं तावदेतत् ॥ यतः ॥ यो हि धर्मपुरः

रामः

८२

स्तुत्य हित्वा जनुः प्रिया प्रिये ॥ अत्रियाणां हतव्या नितेन राजा सहा युवान् ॥ अथ रं च ॥ संधि निवेत्स मेना
पि सान्निध्यो हि जयो युधि ॥ सन्दोषमुन्नावनो न्यं नष्टो तुल्यवलेन किं ॥ अन्यच्च ॥ सुहृद्वचनं तथा राज्यमा
त्मानं कीर्तिमेव च ॥ युधिसन्नेहदोलास्थं कौहिकुयादवालिशः ॥ राजा ह ॥ तत्प्रागेव किन्नेदमुपदिष्टं न व
द्मिः ॥ मंत्रिवदति ॥ तथा किममेव वचनं पर्यवसानं पर्यन्तमवगतं युष्मानिः ॥ तदापि मम सम्मत्यानार्यं वि
ग्रहारं न ॥ यतः ॥ संधियगुण युक्तो यं हिरण्यगर्भो राजा विशास्यः ॥ तथा चोक्तं ॥ सत्यो नुपालयेत्सत्यं
संधितानेति विक्रियां ॥ प्राणवोधेपि सुवक्त्रः मार्यो नायात्यनार्यतां ॥ धार्मिकस्यापि युक्तस्य सर्वं एव
हयुध्यते ॥ राजानुरागाधर्माच्च दुःखं श्रेयो हि धार्मिकः ॥ संधिः कुर्याद नार्येण विनाशे समुपस्थितेः

हेतुः

८३

विना तस्या अयेण न्ये कुर्वाणः कालयापनं ॥ संततत्वा यथा वे एतन्निविडुः कण्ठकेर्त ॥ न शक्यते सः
मुक्ते तुं त्रात संघात वास्तया ॥ वलिनो स ह्योद्वय मिति नास्ति निदर्शनं ॥ प्रतिवातं न हि घनः कदाचि
इयस्यति ॥ यमदग्नेः सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ॥ अनेक युद्धजयिनः प्रतापादेव न ज्यते ॥ अनेक यु
द्धविजयि संधानं यस्य गच्छति ॥ तत्पुतापेन तस्या शुव शंगच्छति विद्विषः ॥ अत्र वक्रमिर्गुणो रूपेतः सं
धोयोऽं राजा ॥ वक्रवाको वृत्तीत् ॥ सर्वमेव गतं वने ॥ पुनरात्वा आगमिष्यसि ॥ परिधिरेव मित्यु
क्ता गतः ॥ अथ हिरण्यगर्भश्चक्रवाकं दृष्टवान् ॥ मंत्री न पुनरेव संधायः कति तो न पिज्ञातुमिहामि
॥ मंत्री कुने ॥ कथयामि ॥ वालो दृष्टो दीर्घरो गमयाज्ञातिवहिः कृतः ॥ श्रीरुको नीरुक्कजनो लुब्धो लु

रामः

८३

बजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषये येति शक्तिमान् ॥ अनेकचित्तमंत्रश्च देववाहननिन्दकः ॥ देवो
पहतकश्चैव देवचित्तक एव वा ॥ उर्निक्षप्य स नोपेतो वलव्य सत संकुलः ॥ अदेशस्थो वक्रिष्ठु युक्तः का
लेन यश्च नः ॥ सत्यधर्मव्यपेन अविंशतिपुरुषा अमी ॥ एतेः संधि न कुर्वीत विगृहीयातु केवलं ॥ एते वि
गृह्यमाणो हि क्षिप्रं यातिरिपोर्वशं ॥ वालस्याल्ये प्रभावत्वा न्नलोको योद्धुमिच्छति ॥ युद्धा युद्धफलं यस्मात्
दातुं शक्नो न वालिशः ॥ उत्साहशक्तिहीनत्वा दृष्टो दीर्घो मयस्तथा ॥ खैरेव परिभ्रूयंते दाययेताव संशयं ॥
सुरवो दृष्ट्यस्तु न वति सर्वज्ञातिवहिः कृतः ॥ तथैवं विनिघ्नति ज्ञातयत्वात्मसात्कृताः ॥ नीरुर्बुद्धपरि
त्यागात् स्वयमेवोपगच्छति ॥ वीरोऽयं वीरपुरुषैः संग्रामे तैर्विमुच्यते ॥ लुब्धस्यासंविभागित्वा न्न बुध्यते शत्रु

हेतुः

८४

जीविनः॥ लब्धानुजीविकैरेव दानमभिन्नमिह न्यते॥ सम्पद्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि॥ सुषामिः
याज्यो भवविषयश्च शक्तिमान्॥ अनेकवित्तमंत्रस्तु द्वेष्यो भवति मंत्रिणां॥ अन्वस्थितवित्तत्वात्कार्यः
तेः स उपेक्ष्यते॥ सदा धर्मवलीयत्वाद्देवबालानामिदं कः॥ विशीर्यते स्वयं देवं देवापहतकस्तथा॥ संय
त्तविपत्तेश्च देवमेव हि कारीणं॥ इति देवपरो ध्यायन्नात्मानमपि चेष्टते॥ इमिधेव स नीचे वस्त्वयमेवाव
सीदति॥ वलव्यसनयुक्तस्य योऽंशं शक्तिर्न जायते॥ अदेशस्को हिरिपुना स्वल्पकेनापि हन्यते॥ ग्राहोऽस्य
यानपि जलैर्गजेभ्यमपि कर्षति॥ वक्रशत्रुस्तु संवत्स शयनमधोऽप्युपेतवत्॥ येनैव गच्छति यथा तेनैव
सुविपद्यते॥ अकालसेनयुक्तस्तु हन्यते कालयोधिना॥ कौशिकेन हतयोतिर्निशीथ इव वायसः॥ सत्यधर्म

राजः
८४

व्ययेतेन न संदध्यात्कदाचनः॥ स संक्षितोऽप्यसाधुत्वादविराद्याति विक्रियां॥ अपरमपि कथयामि॥
संधिविग्रहात्सनेयानसंश्रयद्वेषीभावाच्च ह्येयं॥ कर्मणा मारं नो यः परुषद्वयसम्यग्देशकालवि
कार्मण्यमार्गं तेन भागा विनियान्तप्रतिकारः कार्यसिद्धिश्च पंचांगो मंत्रः॥ सामदण्डभेददानानि च
त्वार उपोयाः॥ उन्साह शक्तिर्मंत्रशक्तिः प्रभुशक्तिश्च शक्तित्रयं एतत्सर्वमासौ व्यतिहा विजीगीष
यो भवति महान्नः॥ यतः॥ याहि प्राणपरित्यागमूल्यनापिन लभ्यते॥ सा श्रीन्निति विदो वेश्मवंचला
पिहिधावति॥ तथा चोक्तं॥ वित्तं सदा यस्य सुसंविभक्तं गृहं च चारोनिभृतश्च मंत्रः॥ न चापि यथाणि पु
यो बुवीति स सागरात्तौ पृथिवीं पशामि॥ किंतु देवा यद्यपि महामंत्रिणा गृध्रेण संधानमुपन्यसं॥ त

हेतुः

४५

थापितेन संप्रति भूतजपदप्यानानुमत्तं तदेवंक्रियतां ॥ अस्मत्सिंहसिंहलक्ष्मीपस्य महाबलो नाम
सा रासराजो हं जं दूदीपेषश्चात्कोपं जनयंतु ॥ यतः ॥ सुगुप्तिमाधाय सुसंरुतेन वलेन वीरो विवरन्नरातिं
सत्तापयेथेन ससंयतं सत्प्रेन संधानमुपैति तत्तः ॥ राजा एव महित्युक्ता विचित्रो नाम वक्रः सुगुप्तलेखं
दत्वा सिंहलक्ष्मीं प्रस्थापितः ॥ अथ परिधिः पुनरागत्योवाच ॥ देव श्रूयतां तवान्येऽप्रसावः ॥ एव तत्
गुह्यं लोके ॥ यदेव मेघवर्णं तत्र विरमुचितं ॥ सर्वेति किं संधेयं गुणयुक्तो हिरण्यगर्भो राजा न वेति ॥ ततो
सो मेघवर्णो न राजा ह्ययच्छुः ॥ कीदृशो हिरण्यगर्भो राजा वक्रवाको मन्त्री वा ॥ मेघवर्ण उवाच ॥ देव
सहिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठीरसमो महाशयः सत्यवाकः वक्रवाकः स दशश्च मंत्रीनकाप्यनुभूयते ॥ राजोः

रामः
४५

वाच ॥ यदेवं कथमसौ लयावंवितः ॥ मेघवर्णो कुते ॥ देवा विश्वासप्रतिपन्नानां वंचनकाविदग्धना ॥ अंक
मारुह्य सुप्रहिरत्वा किना मयौ रूषं ॥ अहं देवा तेन वक्रवाकेनाहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः ॥ किंतु ॥ महाशयो
सो हिरण्यगर्भो राजा तेन विप्रसूतः ॥ तथा वाक् ॥ आत्मोपमयेन यो वत्ति दुर्जनं सत्यवादिनं ॥ स एव मन्यते तेन वा
स्मृणा भूगतो यथा ॥ राजो वाच ॥ कथमेतत् ॥ मेघवर्णः कथयति ॥ अस्मि गोत मारुण्य प्रसूत यज्ञः कश्चिद्वा
लो गोमात्राकागमुपक्रीय कश्चेकत्वा गच्छन् धूर्त्तत्रयणा लोकिता ॥ तत्तत्प्रेधूर्त्तः समालोक्य प्रात्रेव यदृ
क्षतले तस्य वा स्मृणा स्पृशन्मन्युपविश्य स्थिता ॥ तदेकेन धूर्त्तेन स गच्छन् वा स्मृणोऽभिहितः ॥ नो वा स्मृणा
किमिति त्वया यं कुक्कुरः स्तंभो न तदेवोक्तं वा स्मृणा ॥ नायं श्वा यज्ञश्चा गोयं ॥ अनन्तरं पुनः द्वितीयं न को

हेतुः

८३

शमावस्थितेन तदेनोक्तं चोवासाणां तदा कर्णवासाणां कामं भूमौ निधाय मुकुत्रिरीक्ष्य पुनः स्कंधेन गृही-
त्वा दालायमानमति शूलितः ॥ तथा चोक्तं । मतिर्दालायते नूनं सतामपि खलोक्तिभिः ॥ तानि विश्वासितेः
यो सोऽपि यत्रे वित्रकर्णवत् ॥ ॥ राजा ह ॥ कथमेतत् ॥ सोऽब्रवीत् ॥ असि कस्मिंश्चिद्वनोपदेशे मयोक्तो
नाम सिंहः ॥ तस्य वानुवरास्त्रयः ॥ काको व्याधुः शृगालश्च ॥ अथ । अथैते भूमिनिः सार्धं बाला इष्टुः
दुष्टो दृष्टः ॥ एष्टुश्च कुतो भवान्कागत इति ॥ स चात्मवृत्तान्ते मुकथयत् ॥ तेऽश्वनीत्वा सिंहे समर्पितः ॥ तेन
वाचयवाचंदत्वा वित्रकर्ण इति नाम कृत्वा स्वस्थापितः ॥ अथ कदाचित् सिंहस्य शरीरे वैकल्या इत्यादि वृ-
द्धिकारणाच्चाहारमेकमानाप्ते व्याघ्रवभूत् ॥ ततः काको व्याधुर्गौमायुजिरालोचितं वित्रवर्णमिव यथा

रामः

८६

स्वामी व्यापादयति तदनुष्ठीयतां । किमनेन कंठकमुजास्माकं व्याप्येकते ॥ स्वामी नाभयवाचंदत्वा । यंसंगु-
हीत । तत्कमेवं स भवति । वायसो वदति । इह समय परीक्षीणाः स्वामी पायमपि करिष्यति ॥ यतः ॥ त्वजस्तु
धार्ता महिलापि पुत्रं स्वादेत् शुधार्ता भुजगी स्वमण्डा । वुद्धीतः किन्नकरोति पापं क्षीणान्नरनिषकरूपा
भवति ॥ अन्यच्च ॥ मन्त्रप्रमन्त्रश्चोत्तमः ॥ आतः ॥ ऊर्ध्वोऽनुक्षितः ॥ लुब्धोऽभीरुस्त्वरोयुक्तः कामुकश्चरधर्मवित् ॥
॥ इति निश्चित्य सिंहान्तिकं जग्मुः ॥ सिंहेनोक्तं ॥ आहारार्थं किंचित्पापं ॥ काकेनोक्तं ॥ देवयन्नादपि किंचित्पापं
सिंहे कृते । कोधुना जीवने पापः ॥ काको वदति ॥ नाथस्वाधीनाहारपरित्यागात् सर्वनाशो यंसमुपस्थितं
सिंहो ब्रवीति ॥ कोत्राहारः ॥ वायसः कर्णकथयति ॥ वित्रकर्ण इति । सिंहः कर्णस्य ध्वाभूमिस्थ शक्तिमयैतः

हठ.

८७

स्या नयवाग्दत्तान्केयमेवं युज्यते ॥ तथा हि ॥ न गोप्रदानं न महीप्रदानं न वानप्रदानं न तथा स्मदानं ॥ यथा
वदन्तीह महाप्रदानं सर्वप्रदानैश्च नयप्रदानं ॥ अथ च ॥ सर्वकामसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलं ॥ तत्फलं
लभते ब्रह्मे रक्षितेशरणागते ॥ काको कृते ॥ नासौ स्वामिना व्यापादयितव्यः ॥ किन्तु वयमेव तथा कुर्मो यथाः
सौ स्वयमेव स्वदेहदानमंगीकरोमि ॥ सिंहस्तु कृत्वा तूष्णीं स्थितः ॥ ततो सौ लज्जावकाशः कृत्वा सिंहसमाः
गतः ॥ अथ काको नोक्तं ॥ देव आहारो नष्टः ॥ अनेको वां यस्तस्मिन् स्वामी तत्सर्वं यामदीयं मां समुपयुज्यतां
यतः ॥ पुरुषः स्वामिना त्यक्ता समृद्धाय न जीवति ॥ अपि धन्वन्तरि विद्य किं करोति गता युधि ॥ अपरं च ॥ स्वामि
नो नवत्येता सर्वाः पुरुषा यः खलु ॥ समूलेषु हि वृक्षेषु ययत्तः स फलो नृणां ॥ सिंहो नोक्तं ॥ न इव रंजाण परि त्वा

रामः

८७

नो न पुनरीदृशे कर्मणि प्रवर्तिः ॥ जंबुकनोपितोक्तं ॥ ततोपि सिंहो नोक्तं मासां ॥ व्याघ्र उवाच ॥ मदेहेन
जीवितुस्वामी ॥ सिंहो नोक्तं न कदापि देव सुचितं ॥ अथ चित्रकर्णे पित्रात प्रत्ययप्रिया स्मदेदानमाह ॥ ततो
वचने वासो द्विपीना कुक्षी विदार्य व्यापादितः सर्वैर्भक्षितश्च ॥ अतो हं वीमि ॥ मतिर्वा देला यते नूनं मित्यादि
॥ अथ तृतीयधूर्ते नोक्तं ॥ तदनंतरं तृतीयधूर्तवचनं श्रुत्वा स्वविभ्रमं निश्चित्य कागत्पत्ता स्नात्वा गृहं गच्छेत् ॥ स
कागश्च नीत्वा धूर्ते स्वादितः ॥ अतो हं वीमि ॥ आत्मोपमयेन यो वेति आदि ॥ ॥ राजा ह ॥ मेघवर्णः
कथं त्वया शत्रुमघो सुविरं मूषितं ॥ कथं वा तेषामनुनयः कृतः ॥ मेघवर्ण उवाच ॥ देव स्वामी कार्यार्थिना स्व
प्रयोजनवशाद्वा किं किं न कियते ॥ यस्य ॥ लोको वहति किं राजतून मूर्खा दग्धुमिश्वनं ॥ कास्य न विवृक्षाधी

हेतुः ॥ दशवेगो निवृत्तति ॥ तथा चोक्तं ॥ स्कंधे नापि वहेतुं कार्यमासाद्य बुद्धिमान् ॥ यथा वृद्धेन सर्पेण मंडुक
 विनीपातिताः ॥ ॥ राजा ह कथमेतत् ॥ मेघवर्णः कथयति ॥ अस्मिन् जीर्णो धाने वृद्धो मन्दवि सर्पेण नाम
 स र्पः ॥ सोति जीर्णतया स्वाहारमर्थं येषु मक्षमः ॥ सरसीरे पतित्वा स्थितः ॥ ततो ह्यराम एव केने केन वि
 त्यष्टः ॥ किमिति त्वमाहारं नाविष्यसीति ॥ स प्योक्ते ॥ भद्रग कुकि ते मम मन्दगस्य वृत्तान्तप्रश्नेन ॥ स चो
 पजात कौतुकः सर्वथा कथ्यतामिति तं स र्प्य माह ॥ स प्योक्ते ॥ अब्रुवन् पुरे कोण्डिल्य नाम्नः श्रोत्रि
 त्रियः ॥ पुत्रो विंशतिवर्षदेशीयः सर्वगुणसंपूर्णो दुर्देवात्मयानुशंशो दृष्टः ॥ ततः सुशीलशर्मना
 मानकं पुत्रं मृतमवलोक्य शोकमूर्च्छितः ॥ पतितः पृथिवीतले लुलोः ॥ अनन्तरं ब्रह्मपुरी निवासिन

रामः
 ८८

सर्वे वा भवन् ॥ तत्रागत्योपविष्टाः ॥ तथा चोक्तं ॥ आह वेद्यसने वैवदुर्निक्षशत्रुविग्रहे ॥ राजद्वारे शमशाने
 वा यति छत्रिसकाशवाः ॥ तत्र कथितो नामस्त्रातकोक्ते ॥ अरे कोण्डिल्य मूढोसि ॥ येनैव विज्ञपसि ॥ श्रु
 ण ॥ कोडी कराती प्रथमं यदा जातमनित्यता ॥ धात्री वजननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥ कंगता ॥ पृथिवी
 पाताः सैसैव त्रवाहना वियोगसाक्षिणी खेवा भूमिरथापि निष्ठति ॥ कायः सन्निहिता पायः संपदः प
 रमापदौ ॥ समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि मंगुरं ॥ प्रतिक्षणं मयं कायः क्षीयमाणो न लक्षते ॥ अम
 कुं न श्वं कुं न स्थो विशीर्णः सन्निभायते ॥ आसन्नतरतामेति जन्तुमृत्योर्दिने दिने ॥ आघातं नीयमानस्य वधा
 स्पेव पदे पदे ॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं इव तं वयं ॥ ऐश्वर्यं प्रियसंवा सो मुखतत्र न पणितः ॥ यथा काष्ठं व

हेतुः
८६

काष्ठं समयातो महादधौ। समेत्यवयययाना तद्वद्वत समागमः॥ पंच न्यः संस्क्रते देहे पंचत्वं वपुनर्गते। स्वा
स्वां योनिं मनुष्यां प्रेक्षीरका परिदेवना॥ यावत् ४ कुरुते जन्तु संवत्सा सुखहेतुकान्। तावत्तौ १ स्थितिरव्ययत्वे ह
दये शोकशंकवः॥ मासमृत्युत्त संवासो लभ्यते येन केनचित्॥ अपि त्वेन शरीरेण किमु ता न्येन देहिनां॥ संयो
गे हि विद्योगस्य संस्वरयति संभवं॥ अनुतिक्रमणी यस्य जन्म मृत्योरिवागतं॥ अवातरमणीयानां संयोगानां
प्रियैः सह॥ अपथ्यानां मित्रानां परिणामो हि दाहणः॥ वृजति न निवर्तते तेषां तं सिसरितं यथा॥ आयु
रादायमर्त्तानां तथारात्रौ हनी सदा॥ सुखास्वादलवो योपि संसारे सत्समागमः॥ सवियोगावस्थानत्वाद्दुःखा
नां धुरियुज्यते॥ अतएव हि नेच्छति साधवः सत्समागमं॥ यद्विद्यो गोहिल्लनस्य मनसो नाति नैषर्जं॥ सुकृतान्ये

रामः

८६

व कर्म्मणि राजभिः सगरादिभिः॥ अथ तान्यपि कर्म्मणि तेनैव प्रलयंगताः॥ संचित्य सचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृ
त्युर्मृत्युष्यस्य विवक्षणस्य॥ वषा मुशिका इव चर्मवत् सत् सर्वप्रयत्ना शिथिलीभवति॥ यामेव रात्रिं प्रयमा मुपे
ति गभे निवासं न रक्षीरलोकः॥ ततः प्रवृत्त्य सर्वलीतप्रयाणः स प्रत्यहं मृत्युसमीपमेति॥ अतः संसारं वि
वारयेतां। शोकाय मज्ञानस्यैव प्रपंचः पश्य॥ अज्ञानकारणं न स्याद्विद्यो गो यदि कारणं॥ शोको दिनेषु गुरु
स्त्ववर्द्धता मुपयाति किं॥ तदत्रात्मानमनुसंधेहि॥ लोकवर्त्तं परिहरे॥ यतः॥ अकाण्डपातघातानां माझाणां
मर्मभेदिनां॥ गाढशोकप्रहाराणां मचित्तैव महौषधं॥ कोण्डिन्य उभ्या यो बुवीत्॥ तदमिदानीं गृहं नरकः
वासेन। वनंगमिष्यामि॥ पुनः कपिलो कुरुते॥ वनेपि दोषो प्रभवति रागिणां गृहेपि पंचेन्द्रियनिग्रहस्यः॥ अ

हेतुः

स्य०

कृत्स्निते कर्मणि यः प्रवर्तते तेन वृत्तरागस्य गृहं तपो वने ॥ यतः ॥ ३ ॥ खितो विचरेद्धर्मं यत्र कुत्राश्मेरतः ॥
समः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठेत्तुल्यं धर्मस्य कारणां ॥ उक्तं वै ॥ वृत्तायं भोजनं येषां सत्ता नार्थं वमैषु न ॥ वाक्स्तव्यवचना
र्याश्च उर्जा एतितरंति ते ॥ तथा हि ॥ आत्मानदी नारतः पुण्यती र्यासत्योद काशी लतत गतयो र्मी ॥ अत्राभि
षेकं कुरुया एडु पुत्रः नवारिणा शुद्धाति वा त्र रात्मा ॥ विशषतश्च शृणु ॥ जन्म मृत्यु जरा व्याधि वेदना निरभिः
कृतं ॥ संसार मीदि मत्य त्र मसार मपि विवित्ति ॥ इष्टव मेवास्मि न सुखं यस्मात्तु उपलभ्यते ॥ ३ ॥ स्वात्तस्य प्रतीका
र सुख संज्ञा विधीयते ॥ कौण्डिन्यो कृते ॥ एवमेवा ॥ अतो हंते न पुत्र शोका कुले न शत्रु ॥ यदयारभ्य मण्डूका
नां वाहनं भविष्यसीति ॥ कपिलो कृते ॥ संप्रत्युपदेश हिष्ठु वा त्र दशा षड्विन्ने हृदयं ॥ तत्कार्यं शृणु ॥ संगः स

रामः

स्य०

वृत्तिना त्याज्यः स च त्वत्तु न शक्यते ॥ सद्धिः सह संकर्तव्यः सत्तः संगारि नैष जं ॥ अत्यच्च ॥ कामः सर्वात्मना
हेयः स चेद्वा तुं न शक्यते ॥ मुमुक्षा पितिक त्वयः सैव तस्यापि नैष जं ॥ एतच्छ्रुत्वा स कौण्डिन्य उपदेशा मृत शोत
शोका तलो यथा विधि दण्ड ग्रहां कृतवान् ॥ अतो ब्रह्म शा पं भोक्तुं मण्डूकां तु द्वौ तुं मह मत्र तिष्ठामि ॥ अनंतरं
तेन मण्डूकेन गत्य मंडूक नाथस्य जालपादस्य तत्कथितं ॥ उत्थाय वा गत्य मंडूक नाथः स र्यस्य पृष्ठमा धिष्ठित
वान् ॥ स स र्यस्त पृष्ठ कृत्वा विप्र पदं क्रमेण व भ्राम ॥ ततो धाव तं बलितुं न समर्थं कं मण्डूकं पथो वदन् ॥
किमिति नवान् दधमनु गतिः ॥ स र्यो कृते ॥ देवा हार विहारा दुर्बलो र्स्मि ॥ मण्डूक नाथो वदति ॥ अस्मदाज्ञ
या मण्डूकान् भक्षय ॥ ततो गृहीतो यं महा प्रसाद इत्युक्ता क्रमसो कर्म एडूका खादितवान् ॥ अथ निर्मण्डूकं

हउ.

२१

सरो विलोक्य समंदु कना योपितेन खादितः॥ अतो हं वीमि त्कंधेना यिव हे कुट्टु निन्यादि॥ ॥ देवया त्ति
 दाती पुरा वृत्ता र्थान कथनं। सर्वथा संधे यो यं हिरण्यगर्भो राजा संधीयतां मिति मे मतिः॥ राजो वाच॥ जो
 यं जवतो विचारः॥ यतो जित साव दस्मानिः॥ न य अस्मत्स तु याव सति॥ न दास्मो॥ नो वेद्म ह्यतां॥ अत्रा त्रे
 जन्मु दीपा दा गत्य शुके नोक्तं॥ देव सिंह ल दीप स्य राजा सार सो सं प्र ति जं बु दी य मा क्र म्पा धि ति कृ ति॥ राजा स
 सं ज मं कृ ते किं किं। शु कः पूर्वोक्तं कृ ते॥ गृध्रः स्व गतं। साधुरे व क वा क मं त्री साधुः सर्व ज साधु॥ राजा स को पं कृ
 ते॥ आत्मा तव द पंत मे व गत्वा समू ल्या मि॥ दी र्घ द शी वि ह स्या ह॥ न शर मे घ व त्का र्यं वृथे व ग ल ग जि तं॥
 परस्परार्थ म न र्थ म्वा प्र का श य ति नो म हा न॥ अ प रं च॥ एक दान वि गृही या द्वा हू र राजा नि धा ति न श स द र्पो पुर गः

रामः

२१

कीटै व कु नि न्न श्य ते कृ वं॥ देव कि मि तो वि ना सं धा नं ग म न म ति॥ य त स्त दा स्म य आ को यो र ने न क त्त व्य श॥
 अ प रं च॥ यो र्थं त त्व म वि ज्ञा य को धं स्ये व व शं गतः॥ स त था त प्य ते मूढो वा ल लो न कु ला दि व श॥ ॥ राजा पृ
 ति क थ मे त त्॥ दूर द शी क थ य ति॥ अ स्य ज य त्वा मा ठ रो ना म वा ल्म ण ॥ त स्य वा ल्म णी प्र सू ता॥ सा वा ल्म णी वा ला
 प त्प र क्षा र्थं वा ल्म ण म व स्था प्य त्ना तुं ग मा॥ अ य वा ल्म ण स्य कृ ते रा सः स तु आ र्धं दा तु मा कानं मा गत म्॥ त द्दु श्वा
 स वा ल्म ण ॥ स ह ज दारि द्रा र्धं वि न्न य त्॥ य दि स त्व रं न ग क्ता मि त दा त त्रा न्येः क श्चि कु र्दं ग्र ही ष्य ति॥ उ क्तं च॥ आ
 द य स्य प्र दे य स्य क र्त्त व्य स्य च क र्म णः॥ सि प्र म क्रि य मा ण स्य का लः पि व ति त द्र सं॥ वा ल क स्य वा त्र र क्ष को ना
 ति किं क रो मि॥ या तु विल का ल परि यालि त मि मं सु त नि वि शेषं न कु लं वा ल क र क्षा र्थं व व स्था प्य ग क्ता मि॥ त

हेतुः

२

याकृत्वागतं॥ ततस्तत्र न कुलेन बालकसमीपमागच्छन् कृष्णसर्प्यो व्यापादितः स्वलिङ्गितश्च॥ अप्यासौ न कु
लो बालमायात्रमवलोक्य रक्तविलिप्तमुखपादसत्वरमुपगम्य बालमास्यचरणयोर्लुलो॥ ततो सौ वाः
स्नानं तया विधनकुलं दृष्ट्वा मम पुत्रोऽनेन भक्षित इति अवधार्य तं व्यापादितवान्॥ अनन्तरं यावत् सा दुःप
त्यपश्यति बालमासावदालकः स्वः सार्प्यश्च व्यापादितमिदृशं॥ अतो हं ब्रवीमि॥ यो र्यतन्त्वमविता
यत्यादि॥ ॥ अपरं च॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो र्ध्वमानो मदस्तथा॥ बद्धगर्जमुत्सृजे देवमास्मिन्त्यक्ते सुखी भ
वेत्॥ राजा ह॥ मंत्रिन् एष ते निश्चयः॥ मंत्री कृते॥ एवमेव यतः॥ स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्कजान निश्चयः
दृढतामंत्रिगुणितु मंत्रिणः परमोगुणः॥ अन्यच्च॥ शृणु॥ सहसा विदधीत न क्रिया मविवेकः परमापदं पदं

रामः

२

वृणुते हि विमृष्य कारणं॥ गुणलब्धः स्वयमेव संपदः॥ तदेव यदीदानीमप्यस्य द्वयः क्रियते तदा संधाय ग
म्यतां॥ यतः॥ यद्यप्युपायां चत्वारो निर्दिष्टाः साध्या साधने॥ संख्या च फलं तेषां सिद्धिः सान्निध्यवत्किता॥ राजा
ह॥ कथमेवं सत्वरं संभवति॥ मंत्री कृते॥ देवशीघ्रं न विष्यति॥ यतः॥ मृदुवत्सुखमेयोऽः संधानश्च उर्ज
नो भवति॥ सुजनलुकनकधटवदुर्जयश्चाशु संधेयः॥ अपरं च॥ अतः सुखमाराधः सुखतरमाराधते वि
षज्ञः॥ ज्ञानलव दुर्विदग्धं वत्सापि न रं न रं जयति॥ विशिष्यश्चासौ सर्वज्ञा मंत्री राजा च॥ ज्ञातमेतन्मयामेधः
वर्णवचनात्॥ तत्कृतकार्यसंदर्शनाच्च॥ यतः॥ कर्माशुमेयाः सर्वत्रः परोक्षगुणवृत्तयः॥ तस्मात्परोक्षवृत्तीः
फलैः कर्मविभावयत्॥ राजा ह॥ असमुत्तरोत्तरेण॥ यथाभिः प्रेतमनुष्ठीयतां॥ एतन्मंत्रियित्वा गृध्रो महा मंत्री

हेतु- इगं न्येतरं च लिखत ॥ तत्र यथा ह्यवहन्त वामि त्पुक्ता प्रणिधिः पुनरागत्य प्रयात ॥ राजहंसो कृते ॥ मं
 त्रिं पुनस्तसंधिना केन विदेना गत्र व्यं ॥ सर्वतो विहस्या ह देवन सर्वशोका श्यदमेतत् ॥ यतो महाशयोः
 लो ३ सो दूरदर्शी ॥ अथवा स्थिति रियं मन्दमतीनां कदा विह्वलं केवन क्रियते ॥ कदा विसर्ज्य शंको ॥ तथा हि ॥ सरसि
 वज्रशला राक्षये स एतत् परिवेदितः कुरुद विठपात्वे पाहं सो निशा सुविशक्षण ॥ न दशति पुनस्ताराः
 शंकी दिवा पिसितो त्यसं कुरु कवा कितो लोकः सत्पेयपाय मध्यक्षने ॥ तदेव यथा शक्ति तत्पूजा र्थं रत्नो व
 हासादि सामग्री सज्जी क्रियतां ॥ तथा तुष्टिते सगृध्रो मंत्री दुर्गद्वारा चक्रवाके नोपगम्य सत्कृत्या नीय च दक्ष
 त्रासन उपविष्ट ॥ चक्रवाक उवाच ॥ महामंत्री नृ- युष्मदाय तं त्वेक्षया विलम्बता मिदं राज्ञ्यं ॥ राजा ह ॥ एवम

रामः
 ल ३

वा ॥ दूरदर्शी कृते ॥ एवममेतत् किं विदानी वदू प्रयंचने निः प्रयोजनं ॥ यतः ॥ लब्धमर्थेन गृहीया
 त्तच्च मंजुली कर्मणा ॥ पूर्व कुंदादु वृत्ते न याथा तथ्येन पेडितं ॥ अन्यच्च ॥ सजावे न हरे मित्रं सजावे
 न च वा भवति ॥ त्वी नृत्या दानमाना भ्यां दाक्षिणे नतरं जनं ॥ तदिदानीं संधाणं कार्यते दयुव्यना ॥
 ॥ राजहंसो कृते ॥ कति प्रकारः संधीनां सभवन्ति ॥ गृध्रा वदति ॥ कथयामि श्रूयताम् ॥ वलीयसा मि
 शुक्लसु नृत्योऽनन्य प्रतिक्रिय ॥ अपि नः संधिमन्त्रि कुर्वाणः कालयापनं ॥ कपाल उपहारश्च सं
 तानः संगतस्तथा ॥ उपनासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषात्तरम् ॥ अट्टवे नर आदिषु आत्मा मे
 ष उपग्रहः ॥ परिकल्प्यो विद्वत्तया वपरभूषणः ॥ संक्षोभने यसंधिश्च षोडशः परिकीर्ति

हेतुः

२४

तथा शनिषोडशकशः संधिसंविदिवक्षणाः ॥ कपालसंधिविज्ञेयः केवलैः समसंधितः ॥ संपदा
ना द्रवति य उपहारः स उच्यते ॥ सत्रानसंधिविज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ॥ सन्धिः संगतसंधिलुप्तैः
त्री पूर्व उदाहृतः ॥ यावदायुः प्रमानस्तु समानार्थः प्रयोजनः ॥ संपत्तौ वा विपातौ वा कारणौ यौ न वि
द्यते ॥ संगतः संधिरेवेष्टकृत्वात्सुवर्णवत् ॥ अयैः संधिकुशलैः कां वनः स उदाहृतः ॥ नव्या मे
कार्यसिद्धिस्तु समुद्दिश्य क्रियत यः ॥ स उपन्यास कुशलैः रुयन्या स उदाहृतः ॥ मया रभ्यो पकृतं एवं म
यं प्रतिकरिष्यति ॥ इति यः क्रियते संधिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ उपकारं करोम्यस्य मया येष करि
ष्यति ॥ अयं चापि प्रतिकारो राम सुग्रीवयोरिव ॥ एकार्थसम्यगुद्दिश्य क्रिया यत्र हि गच्छतः ॥ स संहि
ष्यति ॥

रामः

२४

च्यते ॥ अतः सत्यानिधाने दिव्यपुरस्मरो द्वयोरप्येनयो भूपालयोः कां वना निधानः संधिविधीयते ॥ स
र्वं शोक्ते ॥ एवमस्तु ॥ ततो हेमवत्त्रालंकारो पहारेः समं त्री दूरदर्शी पूजितः ॥ प्रहृष्टमना चक्रवाकं गृ
हीत्वा सज्ञा मयूरसन्निधानं गतः ॥ ततस्तेन विप्रवर्णेन राज्ञा सर्वं शो गृह्य वचनात् ॥ वज्रमानदाने पुरः
सरं संनाचितः ॥ संधिकृत्य स्वाशेष द्वितीयो राजहंसकं पस्थापितः ॥ दूरदर्शी कृते ॥ देवसिद्धं नः
समाहितं विंध्यावलोगम्य तां मिदानी ॥ अथ सर्वस्वस्त्वानं प्राप्य मनोभिलषितं सुखमनुभवतीति ॥
विष्णुशर्मणोक्तं ॥ अयं किं कथयामित उच्यते ॥ ॥ राजपुत्रा उचुः ॥ आर्यजितवतः प्रसादात् राज्य
व्यवहारं गंशातं ॥ तत्सर्वं त्मना सुखिनो भूता वयं ॥ ॥ विष्णुशर्मोवाच ॥ तथाप्यपरमिदमस्तु ॥

हेतुः
लक्ष्मी

॥ संधिः सर्वमही भुजां विजयिनां मत्तु प्रमोदः सदा सन्नः सलु निरापदः सुकृतिनां कीर्तिश्चिरं वर्द्धतां ॥
नीतिर्बालविलासिनी वसतंतं वक्षः स्थले संस्थिता वक्त्रं बुभुक्षु मंत्रीणा सह महो भूया म्हातुत्सवः
॥ अन्यच्चासु ॥ प्रालेयादेः सुतायाः प्रणयनिवसति श्रद्धामोहिः सयाव धाव नृक्षीर्मु रारेजलदश्च
ताडित्मानसे विस्फुरतिः ॥ यावत्स्वर्णवलो यदवदहन समो यस्य सूर्यः स्युः सिंगला वना रायणेनः
प्रचरतु चरितः संग्रहो यंकथानां ॥ अपरे वा ॥ श्रीमाधवलवन्द्यसौ जाया आण्डलिकोरिपुना येनायं
संग्रहो यन्ना लेखयित्वा प्रचारितः ॥ ॥ इति श्रीविष्णुशर्मा विरचितं हितोपदेशं संधिर्नाम च
तुर्थकथा संग्रहः ॥ ४ ॥ ॥ लिखित श्रीकृष्णारामविप्रः ॥ श्रीसुबलगिरिकौलविदियो भुमं ॥
संवत् १८७३ भाद्रपददिद बुधवार अश्विनी नक्षत्र लिखित ॥ ॥ ॥ भुममस्तु ॥ ॥

रामः
लक्ष्मी